

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ - ત્રૈમાસિક

શિશિર ૨૦૦૨

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

પંખીપુસ્તક પરિચય શ્રેણી - ૫

‘આપણે આંગણે ઊડનારાં’

લેખકો : નિરંજન વર્મા, જયમલ પરમાર

રાજકોટનું દૈનિક ‘ફૂલછાબ’ પહેલાં અઠવાડિક હતું અને અમદાવાદ જિલ્લાના રાણપુર નામના તાલુકા મથકેથી પ્રસિદ્ધ થતું. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ વરસો સુધી તેમાં કામ કરેલ. તે જ પ્રમાણે, શ્રી નિરંજન વર્મા અને શ્રી જયમલ પરમાર પણ તેમાં હતા. તેમણે ‘આપણે આંગણે ઊડનારાં’ નામે એક લેખમાળા ‘ફૂલછાબ’માં આપેલી. તે વખતે તે લોકપ્રિય થયેલી અને ૧૯૪૨માં પુસ્તકરૂપે તે પ્રસિદ્ધ થઈ. પક્ષીઓનો પરિચય કરાવતું ગુજરાતી ભાષાનું તે પહેલું પુસ્તક. તેની બીજી આવૃત્તિ પણ ‘ફૂલછાબ’ે આઝાદી પહેલાં બહાર પાડેલી. તેના મુખ્ય વિકેતા હતા, ‘નવયુગ પુસ્તક ભંડાર’, રાજકોટ.

પ્રજાજીવનમાં પક્ષીઓ કેવાં વણાઈ ગયાં છે અને શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રકળા અને ભરતકામમાં પંખીઓને કેવું સ્થાન મળ્યું છે, તે વિશે પહેલા પ્રકરણમાં લેખકોએ વીગતે લખ્યું છે. લાકડાંના મોર કે પોપટથી લોકોએ મકાનો શણગાર્યાં છે. પાણીના ગોળાના પિત્તળના બુઝરા પર તેમજ સાડી-સાબુમાં, ચબૂતરા અને પરબોમાં, એમ અનેક સ્થળે મોર અને પોપટ જેવાં પંખીઓને સહજપણે સ્થાન મળેલું છે. ‘પંચતંત્ર’ અને ‘હિતોપદેશ’ તથા ‘ઈસપની વાતો’માં પંખીઓ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. લોકકથાઓમાં, કહેવતોમાં, ભજનોમાં, લગ્નગીતોમાં અને મૃત્યુગીતો(મરશિયા)માં પણ લોકોએ પક્ષીઓને કેવાં વણી લીધાં છે, તેનાં લેખકોએ ભરપૂર ઉદાહરણો આપ્યા છે.

ખેતીમાં ઉપકારક તરીકે, દવાઓ, ખાદ્ય કે સંદેશવાહક તરીકે, નૃત્ય, રૂપ અને રંગના નિદર્શકો તરીકે, પાંજરામાંના પાલ્ય તરીકે, એમ વિવિધ રૂપે પક્ષીઓનું આપણા જીવનમાં કેવું સ્થાન છે, તે વીગતે દર્શાવ્યું છે. દેવ-દેવીઓનાં વાહન તરીકે વિવિધ પક્ષીઓને ધર્મમાં મળેલ સ્થાન તરફ પણ લેખકોએ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે.

શિશુના ઘોડિયે લટકાવેલ મોર કે પોપટના રમકડાથી પક્ષીપરિચય શરૂ થાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં દાદા-દાદી પાસેથી વાર્તાઓ મારફત આ પરિચય ચાલુ રહે છે. કિશોરાવસ્થામાં લોકકથાઓનાં વાચન દ્વારા, કિશોરીઓ અને સ્ત્રીઓનાં

ગીતોમાં, યુવાનોના દુહાઓમાં તે પરિચય આગળ વધે છે. સારસ, બપૈયા, ચાતક, ચકલા-ચકલીનાં ઉદાહરણો દ્વારા વિરહીજનોની વેદના અંગે લોકસાહિત્યમાં પક્ષીઓના કેવા કેવા ઉલ્લેખો છે, તે તરફ લેખકોએ ધ્યાન દોર્યું છે.

બીજા પ્રકરણરૂપે ગુજરાતના સમર્થ પક્ષીવિદ્ અને પ્રકૃતિવિદ્ શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય ‘વનેચર’ની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના રસિક વાચન પૂરું પાડે છે. તેમાં તેમણે, પક્ષીજીવનની અનેક સમસ્યાઓ પર કેટકેટલું કરવાનું બાકી છે, તે દર્શાવ્યું છે.

આપણી આસપાસ સહેલાઈથી જોવા મળતાં ૩૯ પક્ષીઓનો વીગતપ્રચૂર પરિચય ત્રણસો પૃષ્ઠોમાં આપ્યો છે. લેખકોની ભાષામાં સૌરાષ્ટ્રની બોલીની છાંટ હોવાથી પુસ્તકનું વાચન વધારે રસપ્રદ બન્યું છે. જેને પક્ષીઓ વિશે કોઈ લગાવ ન હોય તેવાઓ પણ આ પુસ્તકના વાચનથી તેમાં રસ લેતા થઈ જાય એવી રમતિયાળ તેની લખાવટ છે.

પુસ્તકમાં નાના નાના હકીકત-દોષો છે ખરા, દા.ત. લેખકોએ કાગડાનું આયુષ્ય ૧૦૦ વરસ ગણ્યું છે. તે જ પ્રમાણે મોટા ઘુવડ (Great Horned Owl) કાગડાનાં ઈંડાંનો સોથ બોલાવી દે છે, તેમ જણાવ્યું છે. એક એક ગામમાં કાગડાની સંખ્યા ૧૦-૧૫ હજાર જેટલી માની છે. પૃ.૭૫ પરના છેલ્લા ફકરામાં, લેલા (Large Grey Babbler)ના આહારોપાદનનું જે વર્ણન છે તે રીત લક્કડખોદની છે, લેલા તેવું કરતાં જોવામાં આવ્યાં નથી. લેલાનું અંગ્રેજી નામ Large Grey Babbler ને બદલે Jungle Babbler આપ્યું છે. કાબરને તથા દેવચકલીને લેખકોએ ચકલીની માફક બે પગે ઠેકક મારી ચાલતાં વર્ણવ્યાં છે, તે બરાબર નથી. તેઓ આપણી માફક એક પછી એક પગ ઉપાડીને ચાલે છે. પાળેલો ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo) માણસની બોલીનું અનુકરણ કરી શકે છે, તેમ જણાવ્યું છે. પક્ષીઓ અંગેના કોઈ પુસ્તકમાં આવો ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. હા, ભીમરાજ ખૂબ અનુકરણપટુ છે અને જાતજાતનાં પંખીઓની બોલી કરી શકે છે, તેનો મને પૂરો અનુભવ છે. મેના(Hill Myna)ને લેખકોએ ગાનશિરોમણી કહી છે! મેના માનવબોલીનું સરસ અનુકરણ કરી શકે છે ખરી, પણ તે ગાયક નથી. ચામાચીડિયા રાતના વખતે ચકલીઓને સારી પેઠે મારી ખાય છે અને એ રીતે ચકલીઓની

(અનુસંધાન પા. નં. ૨૨ ઉપર)

સૂચિ

પુસ્તકપરિચય શ્રેણી - ૫
'આપણે આંગણે ઊડનારાં'

વિહંગાવલોકન	૪
પક્ષીનિરીક્ષણનો આનંદ	
ઝિલ્લાજીવો ગોંધ	૫
- પોળો પાસે કાબરી રામચકલી	૮
- ડાંગની મુલાકાત	૯
- રાજકોટમાં શ્યામશિર મુનિયા	૧૧
ટચ્ચુકડી ગોંધ	૧૩
સાવરના વૉચ	૧૪
ગોંધ પર જાપતો	૧૬
પત્રસેતુ	૨૦
ખડમોર	૨૩
મ.હુ.હિમતસિદ્ધાંતી કલતે	૨૬

અભ્યાસની પરંપરા

આવરણ

ખેરખટ્ટો (Indian Treepie)

છબીકાર : મુકેશ ભટ્ટ, સુરત

રેખા ચિત્રો : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સંપાદકીય

મિત્રો, 'વિહંગ'નો આ અંક મળશે ત્યારે

શિયાળુ પક્ષીનિરીક્ષણ તેના અંતિમ ચરણમાં હશે.

પક્ષીનિરીક્ષણના વિવિધ કાર્યક્રમોમાં આપ સૌ વ્યસ્ત

રહ્યા હશો. ગત વર્ષે ચોમાસું ઠીક ઠીક હતું, છતાં છૂટક છૂટક વરસાદ આવવાને

લીધે તથા પાછોતરા વરસાદના સંપૂર્ણ અભાવને લીધે મોટા ભાગનાં જળાશયો

ખાલી રહ્યાં હોવાના સમાચાર મળ્યા. પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાતના ઉપક્રમે,

અંતરિયાળ જળાશયોના સર્વેક્ષણ અર્થે ઉત્તર ગુજરાતનાં કેટલાંક બંધસર્જિત

જળાશયોની અમે ૫-૬ જાન્યુ. '૦૨ તથા ૧૨-૧૩ જાન્યુ. '૦૨ના રોજ

મુલાકાત લીધી. બધે પાણી ઓછાં હતાં. આ પ્રવાસની શિરમોર ઉપલબ્ધિ હોય

તો તે, સફેદ સુરખાબ(Common Shelduck)નું અવલોકન. તા. ૨૭-૧-૦૨ના

રોજ શ્રી ઉદય વોરાએ દાંતીવાડા જળાશયમાં ૧૦ સફેદ સુરખાબની નોંધ

કરી. એક સહજ અંદાજથી, કુલ પક્ષીઓની સંખ્યા પણ ઓછી લાગી. આપના

અનુભવો અને અવલોકનોની ગણતરી કરો.

વનવિભાગ તરફથી દર બે વર્ષે થતી નળસરોવરની પક્ષીગણતરી આ

વર્ષે પણ રાબેતા મુજબ થઈ. પક્ષીગણતરીમાં સાતત્યનું મહત્ત્વ છે. સાતત્ય

હોય તો મેળવેલાં પરિણામોની અર્થપૂર્ણતા વધે. પક્ષીગણતરીની સાથે,

નળસરોવરની જાળવણી અને વિકાસના દરેક તબક્કામાં પક્ષીનિરીક્ષકો

સંકળાય એ ઈચ્છનીય છે. ગણતરીના કાર્યક્રમ દરમિયાન થયેલા વિચાર-

વિમર્શમાં, નળસરોવરની આસપાસ વસતી તથા તેના ઉપર નિર્ભર, અતિ

ગરીબ પ્રજાને લક્ષમાં લીધા વિના આ અભયારણ્યના પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય

નહીં, એ વ્યાપક રીતે સ્વીકૃત મતનું દઢીકરણ થયું. આપણે સૌ પક્ષીનિરીક્ષક

મિત્રો પણ આવા પછાત અને દરિદ્ર સમાજના ઉત્થાનમાં થોડો સહયોગ ન

આપી શકીએ? અને તે માત્ર પ્રયાંવરણની જાળવણીમાં તેમનો સહકાર

મેળવવાના હેતુથી જ નહીં, પણ એક માનવતાની દૃષ્ટિએ.

પક્ષીસંરક્ષણના આપણા અભિયાનને વેગ આપવો હોય તો સૌએ હાથ મિલાવવા

જ પડશે. આપણે સૌ પોતપોતાની રીતે વિશિષ્ટ છીએ અને વ્યક્તિગત યોગદાન

આપી શકીએ તેમ છીએ, પણ આપણી પોતાની મર્યાદાઓ અને ત્રુટિઓ પણ છે. જો

સાથે રહીશું તો પરસ્પર એકબીજાના પૂરક થઈને વધુ અસરકારક રીતે કામ કરી

શકીશું. સાથે મળીશું તો આપણી તાકાત અનેકગણી વધી જશે. આપણે સંયુક્ત

અવાજ વધુ બુલંદ હશે. પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (Bird Conservation Society, Gujarat)નો જન્મ આ એક માત્ર હેતુથી થયો છે. BCSG તથા તેની કામગીરી

અંગે વધુ માહિતી આવતા અંકથી અમે જુદા વિભાગમાં આપતા રહીશું.

અને છેલ્લે, તમારા વિસ્તારમાં વૈયાં (Rosy Pastor)ની સંખ્યા કેટલી

રહી? તા. ૪-૨-૦૨ના રોજ માનનીય શ્રી લવકુમાર ખાયરે રાજકોટથી

ફોન દ્વારા જણાવ્યું કે, આ વર્ષે રાજકોટ વિસ્તારમાં વૈયાંની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર

ઘટાડો થયો છે. આપ સૌની વૈયાં અંગેની નોંધ અપેક્ષિત રહેશે.

વિહંગ

વર્ષ - ૫ સળંગ અંક ૫૫ શિશિર ૨૦૦૨

પરામર્શક

સંપાદક

લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સંપાદક મંડળ

પી.એસ. ઠક્કર, ડૉ. આર. બી. બલર, કે. ડી. વૈષ્ણવ

પત્રવ્યવહાર

૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

Email

vihangujarat@hotmail.com

લવાજમ : નિ:શુલ્ક (શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ' ના નામે ચેક/ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી.)

પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ

એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે,

જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.

મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણસ્થાન : 'શારદ

પ્રકાશન', ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ ટાવર

સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.

વિહંગવલોહન

લલુકુમાર ખાયર
(અનુ: ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી)

પક્ષીનિરીક્ષણનો આનંદ

“તમે પક્ષીનિરીક્ષણ કઈ રીતે કરો છો?” “તમે પક્ષીઓ જોવાનું ક્યારે શરૂ કર્યું?” સમયાંતરે મારી ઉપર આ પ્રશ્નોનો મારો થતો રહે છે. હવે કાળક્રમે જ્યારે હું પીઠ પક્ષીનિરીક્ષકોની હરોળમાં મુકાયો છું ત્યારે, વારંવાર ‘પક્ષી નિરીક્ષણ’ શીખવવા માટે મારા પર દબાણ થતું રહે છે. સાચું કહું તો, આ પ્રશ્નોના યોગ્ય જવાબો મેળવવા માટે હું નિઃસહાય થઈ જાઉં છું અથવા તો એમ કહું કે, આ પ્રશ્નોના જવાબ મને એટલા સરળ અને સહજ લાગે છે કે મને રમૂજ થાય છે!

“કોઈ પક્ષી કઈ રીતે જોઈ શકે?” બસ, તમે તેની તરફ નજર માંડો, તેની હાજરીની નોંધ લેવા માંડો, કેટલું સરળ છે! જો કોઈ એમ પૂછે કે, તમે શા માટે પક્ષીનિરીક્ષણ કરો છો, તો મારો જવાબ છે, “તેમાં મને આનંદ આવે છે” અને તમે પક્ષીનિરીક્ષણ ક્યારે શરૂ કર્યું તો, “હમેશાંથી કરતો આવ્યો છું.” પક્ષીઓ, માનવ-સમાજનો એક અંતર્ગત ભાગ છે અને પોતાનાં ઉલ્લાસ, ઉડાન અને ગાનથી તેમની તરફ સૌને આકર્ષિત કરે છે. તમે વિચારશો તો ખ્યાલ આવશે કે, પ્રત્યેક વ્યક્તિ, પક્ષીઓ કે કુદરતનાં અન્ય સુંદર સર્જનોથી ધીરે ધીરે એટલી ટેવાઈ જાય છે કે, તેમની નોંધ લેવાનું બંધ કરી દે છે. બાકી, દરેક બાળક પક્ષીનિરીક્ષક છે, જીવ-જંતુસાસ્ત્રી છે, ભૂસ્તરશાસ્ત્રી છે! કોઈ બાળકને જંગલમાં લઈ-જાઓ અને પછી જુઓ ! તે તમને કોઈ નાની ઈયળ બતાવશે, અથવા તો રંગબેરંગી પથ્થરનો ટુકડો ઉપાડી ખીસામાં મૂકશે.

મનુષ્યોની નાની આવૃત્તિસમાં આ બચ્ચાંઓ નાની ખૂબીઓથી વધુ વાકેફ રહે છે, અને આ જ તો આપણો દ્રષ્ટિભ્રમ છે ! બાળકોનાં શરીર ભલે નાનાં હોય, વૈજ્ઞાનિકોના કહેવા મુજબ, તેઓનાં મગજના કોષ અને જ્ઞાનતંતુઓ, પૂર્ણ માત્રામાં હોય છે, જેમ આપણે મોટા થઈએ તેમ તે ગુમાવતા જઈએ છીએ ! એ રીતે બાળકો તેમની આસપાસની વસ્તુઓ માટે વધુ સજાગ અને ઉત્ક્રાંતિ હોય છે, તેઓ હલનચલન, રંગો અને ચમકની નોંધ લેતાં હોય છે. કરૂણતા એ છે કે, પહેલાં માતાપિતા અને ત્યાર બાદ શિક્ષકો, તેમના આ કૃતૂલલને દાબી દે છે, તેમનાં રસ-રૂચિને ચીલાચાલુ ઢાંચામાં નાખી દે

છે અને પછી જે ફળસ્વરૂપ રહે છે

તે, બીજું કંઈ નહીં પણ ચોપાસ જોવા મળતી માણસની ચીલાચાલુ યાંત્રિક આવૃત્તિ ! મારી આ પત્ર-શ્રેણીમાં, શિક્ષણ-ક્ષેત્રમાં પડેલા મારા અનેક મિત્રો, જેમને પ્રકૃતિનો પ્રથમ પરિચય કરાવવાનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું તેવા હજારો યુવાન મિત્રો તથા જેઓ અત્યારે રસપૂર્વક શિબિર- પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે તે મિત્રોને, જે પક્ષીનિરીક્ષણ મને ઘણું બધું આપ્યું છે તેના આનંદ વિષે જણાવવું છે.

મારા આ જ રસને લીધે હું ધર્મકુમારસિંહજી, સલીમ અલી, હુમાયુ અબ્દુલાલી, જન. વિલિયમ્સ, હોરેસ એલેક્ઝેન્ડ્રી, પીટર સ્કોટ (જેમાનાં હવે કોઈ હયાત નથી !), ગુરદયાલસિંગ, જે. સી. ડેનિયલ વગેરે મારી પેઢીના સુંદર મહાનુભાવો સાથે નિકટના પરિચયમાં આવી શક્યો અને તેઓનો સહવાસ કેળવી શક્યો. પક્ષીઓ મને હિમાલય અને તેથી પણ આગળ તિબેટ સુધી ખેંચી ગયા અને અને આજે તેમની વ્યાપક દુર્દશાએ, તેઓના સંરક્ષણ માટેની જરૂરિયાતો અંગે મારી આંખો ખોલી નાખી છે.

હું જંગલખાતા દ્વારા થતા એક જ જાતિનાં વૃક્ષોના ઉછેર (monoculture)ની ટીકા કરું છું અથવા તો કુદરતી વાનસ્પતિક સંપત્તિને સાચવી તેનો ઉછેર કરવા માટે સૌને વિનવું છું તો તેનું કારણ એ છે કે, મેં જોયું છે કે, માનવસર્જિત પરિસ્થિતિઓમાં પક્ષીઓ નથી ટકી શકતાં. આ પ્રશ્નો અંગે વધુ ઊંડાણથી વિચારતા હું એ જાણી શક્યો કે, મનુષ્ય કેવી રીતે કુદરતી પ્રક્રિયાઓને વધુ મજબૂત કરી શકે. પક્ષીઓમાંના મારા આ રસને લીધે જ હું સજીવોની અદ્ભુત સહનશક્તિ તરફ વિશેષ જાગૃત થયો અને સમજ કેળવી શક્યો કે, આપણો આ વિશાળ જનસમુદાય ધારે તો નૈસર્ગિક સૌંદર્યને ફરીથી નિખારી શકે.

હું આ સંદેશ તમને સૌને પહોંચાડવા માંગું છું અને યુવાન મિત્રોને સમાજમાં પ્રવર્તતી બેફિકરાઈ, પૂર્વગ્રહો તથા અનિચ્છનીય પ્રણાલિઓ જેવા પડકારો સામે કટિબધ્ધ થવા આવકારું છું. આપણે જે પ્રકૃતિ સાથે મૂળથી જોડાયેલા છીએ ત્યાં જ પાછા જઈને એ કાર્ય ઉપાડીએ તેના જેવું ઉત્તમ શું ?

ચાલો પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જઈએ અને એ રીતે પ્રકૃતિના ખોળે પાછા! આમેય કુદરતથી દૂર તમે ક્યાં ભાગી શકવાના છો, મોહું ફેરવી લો તો પણ !

અને યુવાનો જ શા માટે ? દરેક વ્યક્તિ આવકાર્ય છે. ઊલટું, ઉંમરલાયકને તો તેના પૌત્રસમ બાળકને પતંગિયાની પાછળ પડતું જોઈ કે જમીન પર ઊભડા પડી કાચબાની આંખમાં આંખ મિલાવતું જોઈ કેટલો આનંદ થશે ! એટલે મારી આ સિત્તેરથી થોડી વધારે ઉંમરે હું પક્ષીઓને લીધે જે પણ શીખ્યો છું તે તમને સૌને વહેંચવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

મેં પક્ષીનિરીક્ષણ એ જ રીતે ચાલુ કર્યું, જે રીતે દરેક નાનું બાળક કરે છે, જે કાણે મારી શિશુઆંખો કૃતુહલવશ છતાં સભાનપણે તેને ઘેરી વળેલા વિશ્વને જોવા લાગી ત્યારથી. તે દિવસોમાં પક્ષીઓની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી અને મેં જો તેની નોંધ ન લીધી હોત તો બુધ્ધિનો લક્ષ પાક્યો હોત ! ધુમ્મસભરી મારી સ્મૃતિમાં ઝાંખીને જોવાનો પ્રયત્ન કરું તો મને યાદ આવે છે કે, જ્યારથી સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તનાં દૃશ્યો મારી જાગૃત સમજશક્તિમાં અંકિત થયાં, જ્યારથી ઋતુફેર વિષે હું સજાગ બન્યો, ત્યારથી જ લગભગ મેં પક્ષીઓનો પરિચય કેળવ્યો છે. જે રીતે મંદિરનો ઘંટારવ,

મુલ્લાની બાંગ, ચોમાસુ બેસવાની ચાડી ખાતાં આંધી-તોફાન, ગ્રીષ્મના વાયરા અને આંબો, મારા જીવનનો અંતર્ગત ભાગ બની ગયા, તે જ રીતે આકાશમાં ઊડી રહેલી કુંજપંક્તિ પણ મારી ચેતનાનો એક અંશ બની ગઈ.

અને ઘરમાં માળો બાંધી અવરજવર કરતાં રહેતાં કબૂતર, ચકલાં અને મેના તો ખરાં જ. દરેક બાળક નોંધતું હશે કે, હોલાની બે જાત દેખાય છે અને અમુક ઋતુમાં માળામાંથી બચ્ચાં નીચે પડી જવાનું પ્રમાણ વધી જતું હોય છે. અને બાળક, ત્યારે કે આજે, એ નાના બચ્ચાને પોતાની પાસે રાખવાની ઈચ્છા રોકી શકશે નહીં. કદાચ, “તમે ક્યારથી પક્ષીનિરીક્ષણ શરૂ કર્યું ”નો જવાબ સામે બીજો પ્રશ્ન પૂછીને આપી શકાય, “ તમે પક્ષીનિરીક્ષણ બંધ ક્યારે કર્યું ? ” જ્યારે બાળક, શ્વસી રહેલી હવા જેટલું જ પક્ષીઓથી પણ વીંટળાયેલું છે તો પછી પક્ષી નિરીક્ષકોની સંખ્યા આટલી ઓછી કેમ ? આ મુદ્દાનો પ્રશ્ન છે, ખાસ કરીને આજના સંજોગોમાં, જ્યારે પક્ષીઓની સંખ્યા ઘટી રહી છે.

(ક્રમશઃ)

૬૪૬, વાસ્તુનિર્માણ સોસાયટી, સેક્ટર-૨૨, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨

નિરીક્ષણ નોંધ

ભાવનગરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

* પક્ષીઓનું આગમન

૧. ‘કાળિયાર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન’, વેળાવદરમાં તા. ૬-૬-૦૧ના રોજ ત્રણ નર ખડમોર જોવા મળેલ છે.

૨. હું તથા શ્રી ઈન્દ્રભાઈ ગઢવી, તા. ૨૬-૮-૧ના રોજ વેળાવદરથી ભાવનગર આવતા હતા, ત્યારે અધેલાઈ પાસે લગભગ ૧૦૦ જેટલી કુંજ ઋતુમાં પ્રથમ વખત જોઈ.

૩. ‘પીલ ગાર્ડન’ ખાતે ઢોંક બગલાઓનું ઓગષ્ટમાં આગમન થયેલ છે.

* વધતી જતી વસાહતો

૧. ચમચાઓ (Spoonbill)ની એક વસાહત સુભાષનગર, મંદિર પાસેના લીમડા ઉપર છે, જે જૂની

વસાહત છે. (તા. ૫-૮-૦૧)

૨. ચમચાઓની નવી વસાહતમાં (૧) રૂપાણી સર્કલ, દીવડી પાસે તથા (૨) રૂપાણી સર્કલ પાસે છે. બન્ને લીમડા ઉપર જ છે. (તા. ૫-૮-૦૧)

૩. હું તથા શ્રી ઈન્દ્રભાઈ ગઢવી તા. ૨૬-૮-૦૧ના રોજ વેળાવદર હતા ત્યારે, ચમચાઓની નવી વસાહત, રેલવે હોસ્પિટલ, ભાવનગર ખાતે જોયેલી. તે પણ લીમડા ઉપર જ હતી.

* પક્ષીની ઊડવાની ઝડપ

તા. ૨૬-૮-૦૧, વેળાવદરથી ભાવનગર હું તથા ઈન્દ્રભાઈ ગઢવી આવતા હતા ત્યારે, એક સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) ઊડતી ઊડતી સાથે થઈ ગઈ. અમારા વાહનની ઝડપ ૬૦ કિ.મી. હતી. લગભગ એકાદ

કિલોમીટર સુધી સાથે ઊડી અને પછી બાજુમાં ઊડતી ઊડતી ચાલી ગઈ.

દુષ્યંતસિંહ ઝાલા

પ્લોટ નંબર ૨૩૨૩-એફ, ધવલ ટેનામેન્ટ્સ, સુભાષનગર, ભાવનગર.

સુરતમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૮-૮-૨૦૦૧ના રોજ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિ.ના મેદાનમાં ચિયામાં કાળી પાનબગલી (Black Bittern) જોઈ. એ પછી ચારેક દિવસ પછી એ જ જગ્યાએ ફરી જોવા મળી.

તા. ૩-૭-૨૦૦૧ના રોજ કામરેજ તાલુકાના વાવ ગામે મારા મિત્ર ભરત પટેલના ખેતરમાં સરૂના ઝાડ પર નડી બગલા (Purple Heron)ના પાંચ માળા જોવા મળ્યા. એકમાં બચ્ચું મોટું હોવાથી દેખાતું હતું.

બારડોલી માળાવસાહત

બારડોલી શહેરમાં 'પોલીસ સ્ટેશન'ની બાજુમાં આવેલી શાળાના ફળિયામાં ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork)ના લગભગ ૪૦૦ જેટલા માળા હતા. બચ્ચાં સાથે કુલ ૮૦૦ની આસપાસ પક્ષીઓ હશે. ત્યાંના સ્થાનિક વ્યક્તિઓ પાસેથી જાણવા મળ્યું કે, ઘણાં વરસોથી અહીં માળા કરી બચ્ચાં ઉછેરે છે. કોઈ રંજાડતુ નથી. બાજુના જ.મકાનમાંથી ૧૦ ફૂટ નજીકથી જોઈ શકાય છે. (તા. ૨-૮-૨૦૦૧)

કચ્છમાં ધોરડ

તા. ૪-૮-૨૦૦૧ના રોજ કચ્છમાં, આર. એફ. ઓ., શ્રી જીડેજા ના આમંત્રણથી હું, મારાં પત્ની, 'નેચર કલબ'ના પ્રમુખ સ્નેહલભાઈ તથા સભ્યો નિર્મળાબેન અને દેવાશિખભાઈએ નલિયાની મુલાકાત લીધી. લગભગ ૮ નર તથા ૩ માદા ધોરડ જોવા મળ્યાં. બીજા દિવસે સવારે, ખડમોર અને અને ધોરડ બન્ને એક સાથે જોવા મળ્યાં અને અમે તેને કેમેરામાં કેદ કર્યાં. એ સિવાય કાળા તેતર (Black Partridge) અને બદામી રણગોધલા (Indian Sandgrouse) પણ ઘણાં જોવા મળ્યાં. શ્રી જીડેજા નું કામ ઘણું સારું છે અને ધોરડ અહીં સુરક્ષિત છે, એવું લાગ્યું.

ગીરમાં નવરંગ

તા. ૩૧-૫-૦૧ના રોજ પક્ષીઓનો અવાજ રેકોર્ડ કરવા 'નેચર કલબ', સુરત તરફથી ગીર જવાનું થયું. ગીરમાં ચારે બાજુ નવરંગ (Indian Pitta)ના અવાજ સંભળાતા હતા. લગભગ ૨૦ થી ૨૫ જેટલાં જોવા મળ્યાં. એ સિવાય, શ્રી ભરતભાઈ પાઠકના માર્ગદર્શન હેઠળ મોરબાજ (Crested Hawk Eagle) પણ જોવા મળ્યું.

ડાંગમાં કૂહુકંઠ

ગુજરાતમાં દુર્લભ ગણાતી ભારતીય કૂહુકંઠ (Indian Cuckoo) ડાંગમાં દર વર્ષે બે જગ્યાએ અચૂક જોવા મળે છે. વાસંદાના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં સાદડદેવી ગામ પાસે, 'રેલવે ટ્રેક'ની બાજુમાં અને વઘઈ પાસે 'બોટનીકલ ગાર્ડન' સામે, મે મહિનામાં અચૂક જોવા તથા સાંભળવા મળી જાય.

મુકેશ ભટ્ટ

સારસ-૧૦૧, સીટીલાઈટ રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ચિલોત્રા

તા. ૧૭-૬-૨૦૦૧ના રોજ ધોળીવાવ કંપો (તા. વિજયનગર, જિ. સા.કાં.) ખાતે પીપળાના વૃક્ષ ઉપર બે ચિલોત્રા (Common Grey Hornbill) જોયા. તેના અવાજ ઉપરથી હાજરી જણાઈ. તે બોલતા ત્યારે, દૂરથી મહુડા અને વડલા પરથી વારાફરતી જવાબ મળતો હોય તેવું લાગ્યું. આમ તે વિસ્તારમાં ચારથી પાંચ પક્ષીઓ હશે તેમ માની શકાય.

બાકોરમાં નવરંગ (Indian Pitta)

૨૬-૨૭-૨૮, મે ૨૦૦૧ના રોજ બાકોર (જિ.પંચમહાલ), સુંદરવનમાં માત્ર દસ ફૂટ દૂરથી નવરંગ જોયું. તે આખો દિવસ અહીં જ રહેતું હતું તથા જમીન ઉપરથી જીવ-જંતુ શોધીને ખાતું હતું. અમે તેને ધરાઈને જોયું, તેના શરીર ઉપરના રંગ, ચાંચનો આકાર, પીછાંનું તથા રંગનું વિભાજન, ખોરાક ખાવાની પદ્ધતિ, થોડી વારે ટકાર ધઈને ઊંચું જોવાની ચેષ્ટા, કૂદકા મારતી ચાલ વગેરે ખૂબ માણ્યું. મારી સાથે નિર્મળાબેન ચાથોથ તથા હેમાક્ષીબેન બારડોલિયા હતાં.

આ ઉપરાંત સુંદરવનમાં અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher), નાચણ (Whitebrowed Fantail Flycatcher),

લલેડી (Rufousbellied Babbler), પીળીઆંખ લલેડી (Yelloweyed Babbler), હરિયલ (Green Pigeon), મોટો પોપટ (Alexandrine Parakeet), સિરકીર (Sirkeer Cuckoo), રંગીન બટાવડા (Painted Sandgrouse) - ૩, રાખોડીપગ બિલબટેર (Common Bustard Quail) - ૯ વગેરે પક્ષીઓ જોયાં.

મયૂર-ઉલૂપિ

મહાવીર નગર, વિજયનગર (જિ. સા. કાં.)-૩૮૩ ૪૬૦

કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

* તા. ૨-૯-૨૦૦૧ના રોજ નિંગાળ તળાવ (તા. અંજાર)ની મુલાકાત લીધી. ત્યાં પીળીચાંચ ઢોંક(Painted Stork)ની માળાવસાહત જોઈ. અહીં તળાવમાં આવેલા દેશી બાવળ પર લગભગ ૧૦૦ માળા હતા. અમુકમાં બચ્ચાં હતાં, અમુકમાં ઈંડાં સેવવાનું ચાલુ હતું. અહીં ૧૫૦ પુષ્પ પક્ષીઓ જોયા.

અમારા વિસ્તારમાં અલભ્ય એવો ૧ સોનેરી પીળક (નર) (Golden Oriole) જોયો. નિંગાળ તળાવમાં ઋતુની મારી પ્રથમ ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern) જોઈ. રતનાલ-નિંગાળ વચ્ચે ઋતુનો મારો પ્રથમ મોટો કાબરો પિદો (Pied Chat) જોયો.

* તા. ૮-૯-૨૦૦૧ના રોજ દેવીસર તળાવ (તા. ભુજ) નજીક ૬ મોટાં પતરંગા (Bluecheeked Bee-eater) તથા એક કાશ્મીરી ચાપ (European Roller) જોયો. તે જ દિવસે સાંજે વાંઢ ડેમ (Vandh Dam, તા. ભુજ) ખાતે એક માળાવસાહત જોઈ. તેમાં ૪૦૦ માળા હતા. આમાં સર્પત્રીવ (Darter), રાતબગલો (Night Heron), નાનો બંગલો (Little Egret), ઢોર બગલો(Cattle Egret), વગેરે જાતિનાં પક્ષીઓના માળા હતા. લગભગ બધાં પક્ષીઓનાં બચ્ચાં મોટાં થઈ ગયા હતાં. જંગલખાતાના શિવરાજ ગઢવીએ આ જગ્યાની પ્રથમ માહિતી આપી હતી. અહીં ઋતુનો મારો પ્રથમ દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher) જોયો.

* તા. ૯-૯-૨૦૦૧ના રોજ ભીમસર તળાવ (તા. નખત્રાણા) ગયા હતા. ત્યાં ચમચા(Spoonbill) ના ૫-૬ માળા જોયા. ઈંડાં સેવવાનું ચાલુ હતું. અહીં ઋતુની મારી પ્રથમ પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier) જોઈ.

* તા. ૧૫, ૧૬-૯-૨૦૦૧ દરમિયાન જંગલખાતા તરફથી નળિયા પાસેના 'કચ્છ ધોરડ અભયારણ્ય' (તા. અબડાસા) ખાતે ધોરડની ગણતરી થઈ. હું તા. ૧૬-૯-૨૦૦૧ના રોજ અહીં ગયો હતો. તે દિવસે મેં ૪ ધોરડ(Great Indian Bustard) જોયાં. વળી, અહીં એક ખડમોર (Lesser Florican)નો માળો જોયો. તેમાં માદા ઈંડાં સેવતી હતી. પાંચ ઈંડાં હતાં. માળો જંગલખાતાના કર્મચારીએ શોધ્યો હતો. અહીં એક લરજી પણ (Kestrel) જોઈ.

* તા. ૨૦-૯-૨૦૦૧ના રોજ અંજાર પાસે, પ્રથમ ડુંજ (Common Crane) ફની સંખ્યામાં જોઈ. સુરબારીની ખાડીમાં ૫૦૦ + ટિલીયા (Ruff-Reeve) જોયાં.

* તા. ૩૦-૯-૨૦૦૧ના રોજ દેવીસર તળાવ ઉપરના પક્ષીનિરીક્ષણમાં મહત્વની બાબત એ હતી કે, ખૂબ જ ઊંચાઈ પર અમે ૩૦-૩૫ મોટા પતરંગા (Bluecheeked Bee-eater) ઊડતાં જોયાં, જે આગળ પ્રવાસમાં જતાં હોય તેમ લાગ્યું.

* તા ૭-૧૦-૨૦૦૧ના રોજ 'વર્લ્ડ બર્ડવોચ'ના ઉપક્રમે અમે ઢોસા તળાવ (ભુજથી ૧૫ કિ.મી. દૂર) પર પક્ષીનિરીક્ષણનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. આમાં મારા સહિત, અશ્વિન પોમલ, જયસિંહ પરમાર, નવીન બાપટ તથા ઈપ્રાહીમ દરવાડિયાએ ભાગ લીધો હતો. અહીં ૩૨ જાતનાં પક્ષીઓ જોયાં. તેમાં નોંધનીય આ પ્રમાણે હતાં.

મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe) -૨, નાની શિયાળુ ડૂબકી (Blacknecked Grebe) -૧, મોટા પતરંગા (Bluecheeked Bee-eater) -૫, ગયણો (Shoveller) -૮, વગેરે.

* તા. ૧૪-૧૦-૨૦૦૧ના રોજ સૂરબારીની ખાડીમાં ૪૦ હંજ (Flamingo) જોયાં. માળિયા-જામનગર વચ્ચે બસની મુસાફરી કરતાં કુલ ૮ કાશ્મીરી ચાપ (Kashmir Roller) જોયા.

શાંતિલાલ વરૂ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

કિલેશ્વરમાં માળાવસાહત

હમણાં (૧૭-૧૦-૦૧નો પત્ર) કિલેશ્વર(બરડા) જવાનું થયું. કિલેશ્વરની પ્રાકૃતિક સંપદા ગાઢ બની છે. વૃક્ષારોપણ જેવી જાગૃત પ્રવૃત્તિ તથા સંરક્ષણથી વૃક્ષો ગીચ થયાં છે. આઠ વર્ષ પહેલાંનું કિલેશ્વર અને આજનું કિલેશ્વર બે જુદા જ ચહેરા નજરે પડ્યા. ત્યાં એક 'રાવણ વૃક્ષ' ઉપર નાના બગલા (Little Egret)ની માળાવસાહત નજરે પડી.

એ જ રીતે, જામજોધપુર મુકામે, તાલુકા પંચાયત, ન્યાયાલય તથા સરકારી આરામગૃહના પ્રાંગણમાં જે વૃક્ષો છે, તેમાં નાના બગલા (Little Egret) તથા ઢોર બગલા(Cattle Egret)ની માળાવસાહત જોઈ. આ માળાવસાહત રસ્તા ઉપર, ભરચક વિસ્તારમાં છે. આસપાસમાં ક્યાંય પાણીનો સ્રોત નથી, તે આશ્ચર્યની વાત છે.

ઓક્ટોબરમાં મારા, જામનગરથી મોટી પાનેલીના પ્રવાસ દરમિયાન દિવાળીઘોડા (White Wagtail), કાશ્મીરી ચાષ (Kashmir Roller) તથા વૈયાં વગેરે પ્રવાસી પક્ષીઓ જોયાં. કાશ્મીરી ચાષ અમુક અંતરે વીજળીના તાર પર બેઠેલાં જોયા. વૈયાં (Rosy Pastor) નાં તો ટોળેટોળાં સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ પર પહોંચી ગયાં છે. (અવલોકનની તારીખ, પક્ષી, માળાની સંખ્યા તથા વૃક્ષોની સંખ્યા અને પ્રકાર વગેરે માહિતી ઉપયોગી થાય - સં.)

મનીષ ઝાલાવાડિયા

બ્લોક ડી ૭/૪, સરકારી વસાહત (બેંકશર), મુ.બેડી, જિ.જામનગર-૩૬૧૦૦૯

ટિટોડી જેવું, પણ ટિટોડી નહીં

તા. ૨૫-૩-૨૦૦૧ના રોજ વડોદરાના વાઘોડિયા તાલુકામાં આવેલા ગોરજ ગામ-તળાવ ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા હતા. ત્યાં ગજપાંવ (Blackwinged Stilt) -૩૦ થી ૩૫, તુતવારી (Common Sandpiper) -૨૧, રાતપગ (Redshank) -૧૨, ટિટોડી (Redwattled Lapwing) - ૩૫ થી ૪૦, વગેરે પક્ષીઓ જોયા.

ટિટોડીના ઝૂંડમાં સાવ અલગ તરી આવતું પક્ષી દેખાયું. ટિટોડીના જ કદનું, ટિટોડી જેવી ચાંચ, પગ, આંખની કીકી. માત્ર શરીર ઉપરનો રંગ જુદો હતો, માથા પરનો ભાગ કાળો, પીઠ તથા પેટનો ભાગ સફેદ અને પગ પીળા. દૂરબીનથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેમ હતું. અમે ધીમા પગે પક્ષીની નજીક

જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અમારી પાસે 'ઝૂમ લેન્સ' ન હતો, પણ સાદા 'લેન્સ'થી તસવીર લીધી છે, જે આપને ઓળખ માટે મોકલું છું.

(તમારા પક્ષીનાં વર્ણન તથા તસવીરને આધારે એવું લાગે છે કે, આ પક્ષી રંગકણોની ખામીયુક્ત ટિટોડી હોઈ શકે. જો આંખની કીકી લાલ ન હોય તો, 'વિહંગ' સળંગ અંક ૧૪માં પૃષ્ઠ ૨૬ ઉપર આવેલી મ.કુ. હિંમતસિંહજીની 'વિવર્ણ પક્ષીઓ' અંગેની નોંધના આધારે 'colour mutation' નો નમૂનો કહી શકાય- સં.)

અનિલ ગોહિલ, કાર્તિક ઉપાધ્યાય

એ-૮, સુદિ કલેટ્સ, સૂર્યદર્શન ટાઉનશીપ સામે, માંજલપુર, વડોદરા

વિઘ્નસંતોષી ચકલીઓ!

આજે સવારે જ એક ઘટના જોઈ એટલે અત્યારે જ લખવા બેસી ગયો છું. ટપૂસિયા(Whitethroated Munia)ની એક જોડીને જોઈ, જે જમીન ઉપરથી તણખલાં, પાતળી દોરી જેવી સાંકડકડીઓ લાવીને મારા ઘરની સામે વીજળીના થાંભલામાં સૌથી ઉપર ગોઠવતી હતી. થોડું કાંઈક ભેગું થયું અને ચકલીઓએ આવીને માળો પીંખી નાંખ્યો. ટપૂસિયાએ ફરી મહેનત કરી અને ફરી એ જ ઘટનાનું પુનરાવર્તન થયું. નજીકમાં ચકલીઓના ચાર માળા હતા પણ આમાંથી એક જોડીને જ ટપૂસિયાના માળામાં વિશેષ રસ હતો. છેવટે ટપૂસિયા જગ્યા છોડીને જતાં રહ્યાં.

પોળો પાસે કાબરી રામચકલી

(Whitewinged Black Tit)

વિજયનગર (જિ.સા.કાં.) પાસે 'જોડનું જંગલ' એવો વિસ્તાર છે. આ વિસ્તારમાં સાગ, સાદડ, ટીમરુ, દૂધલો, પારિજાત તથા નીલગિરિનાં વૃક્ષો છે. વનવિભાગના 'વનીકરણ ક્ષેત્ર'ની ફરતે ઘાસ છે. વનવિભાગ તેને 'જલાઉ લાકડા' તથા ઘાસચારાના 'પ્લોટ' તરીકે ઓળખાવે છે. એક જમાનામાં અહીં ગીચ જંગલ હતું.

આ વિસ્તારમાં તા. ૨૨ ઓગષ્ટ ૨૦૦૧ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ વાગ્યે સાગના ઝાડ પર કાબરી રામચકલી જોવા મળી. શરૂઆતમાં બે દેખાઈ. એક ઊડીને દૂર ગઈ, બીજી અમે (મારી સાથે સુરતના વિરલ પ્રજાપતિ હતા.) ધ્યાનથી જોઈ. તેના કાળા અને સફેદ રંગના સંયોજનને લીધે તેની હાજરી

આંખે ઊડીને વળગે છે. આ જ સ્થળે, ૨૩-૮-૦૧ના રોજ સાંજે ૪ થી પના સમયગાળામાં દેખાઈ.

(કાબરી રામચકલીના દેશવ્યાપી સર્વેક્ષણમાં તથા હાલમાં પ્રાપ્ય પુસ્તકોમાં સાબરકાંઠાના આ વિસ્તારમાં આ જાતિનો વ્યાપ દર્શાવેલો નથી, તે જોતાં મયુરભાઈની આ નોંધ ખૂબ જ મહત્ત્વની કહેવાય. 'વિહંગ'ના પહેલાંના અંકોમાં પણ તેમની આ પક્ષીની અવલોકન નોંધ આવી ગઈ છે.- સં.)

મયુર-ઉલ્લુપિ

મહાવીર નગર, વિજયનગર (જિ.સા.કા.)-૩૮૩ ૪૬૦

મારી ડાંગની મુલાકાત

૨૧મી નવે.'૦૧ના રોજ કેવડિયાથી ડાંગ જતાં, માંડવી પાસે, તાપી ઉપરના પુલ ઉપર ગાડી ઊભી રાખી થોડું પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. નદીના પટમાં ૭૦ થી ૧૦૦ જેટલી બ્રાહ્મણી બતક જોઈ. છીછરા પાણીમાં શેવાળ ખૂબ ફેલાયો છે, એટલે બ્રાહ્મણી માટે પૂરતો ખોરાક પ્રાપ્ય છે. આટલી મોટી સંખ્યામાં આ મોટી બતક, સાધારણ રીતે જોવા મળતી નથી.

તે દિવસે બપોરે 'સુરત પ્રકૃતિમંડળ'ના આમંત્રણને માન આપી હું તેઓના શિબિરમાં હાજરી આપવા પહોંચ્યો. નિર્મળા તથા કર્મવીર સાથે સમય મળે પક્ષીઓ નિહાળવા ગયો. શિબિરનો પડાવ પૂર્ણ નદીને કાંઠે હતો. ખૂબ મોટાં વાંસનાં થૂંભડાઓ અને ઊંચા વૃક્ષોમાં પક્ષીઓ જોવાં મુશ્કેલ હતાં. તેઓના અવાજો ખૂબ જ-નિર્ણાયક હતા. માનીએ તેટલા પ્રમાણમાં પક્ષીઓ ન હતાં, છતાં, છૂટાછવાયાં આવાં જંગલોમાં હોય તેવી બધી જાતો, ભલે દેખાઈ નહીં, સંભળાઈ ખરી.

ડાંગ અને રાજપીપળાનાં જંગલોમાં Black and Orange Flycatcher જોયાના અલગ અલગ અહેવાલો, મળ્યા છે. જો તેમ હોય તો ખરેખર આનંદની વાત છે, પણ કોઈ નવા પક્ષીની હાજરી પૂરાય તે પહેલાં થોડી સાવચેતી રાખવી, તે પર હું કાયમ ટકોર કર્યા કરું છું. ક્યું પક્ષી આ ભુલામણીમાં નાખે છે તે અંગે હું કાયમ વિચાર કરતો. એક ઊંચા વૃક્ષ ઉપર થાપ આપી જાય તેવું પક્ષી જોયું. કર્મવીરને બતાવ્યું. કેસરી પૂંછડી અને ટોચની ડાળો ઉપર માખીમારની જેમ જીવડાં પકડતું હતું. સ્નેહલે મારા માટે એક સુંદર દૂરબીન મોકલ્યું હતું, જેમાંથી નજર કરી તો થરથરા (Black Red-

start) ની પૂંછ-મુખરી જોઈ. થરથરાની માદા હતી. નર હોત તો ગીચ ઝાડીમાં ભૂલ થવાનો સંભવ ખરો.

નિર્મળાએ મારું ધ્યાન એક ચટકી માખીમાર (Redbreasted Flycatcher, *Ficedula parva*) તરફ દોર્યું. ખૂબ નજીક અને સારી રીતે નિહાળ્યો. આ પક્ષી, ચટકી માખીમારની માદાથી જરા જુદું લાગ્યું. કદ થોડું મોટું અને શરીરનો રંગ વધુ ઘેરો હતો. મને તેનો અવાજ પણ, ખૂબ જ પરિચિત ચટકી માખીમારની સરખામણીમાં અલગ લાગ્યો. નિર્મળાએ જાણ કરી કે તેણીએ એક બે નર જોયેલ જેના ગળા અને છાતી પરનો લાલ રંગ ખૂબ જ ઘેરો હતો. બીજે દિવસે સવારે આ જ પક્ષીએ મારી સાથે વાંસના થુંભડામાં સંતાકૂકડી રમવાનું ચાલું કર્યું. મેં તેના અવાજની નોંધ કરી, "પરરર...ચિપ-ચિપ-ચિપ-..." વધારે વ્યાપક અને મારો ખૂબ જ પરિચિત ચટકી માખીમાર, "ટર.ટર.ટર" અને વચ્ચે, "પીયું, પીયું, પીયું" જેવા અવાજો કાઢે છે. મારી પાસે કીસ કાઝમીપરસૂકનું નવું પ્રકાશિત પુસ્તક હતું, જેમાં આ અવાજ કાશ્મીર માખીમાર (Kashmir Flycatcher, *Ficedula subrubra*) કરે છે, તેવો ઉલ્લેખ વાંચ્યો! આ પક્ષી, કાશ્મીરમાં એક નાના વિસ્તારમાં પ્રજનન કરે છે અને શિયાળો શ્રીલંકાના પર્વતોમાં ગાળે છે. પશ્ચિમઘાટનાં ગિરિ-જંગલોમાં તેની છૂટીછવાયી નોંધના અહેવાલો છે, તો ડાંગમાં શા માટે નહીં? હોઈ શકે, પણ જ્યાં સુધી નર જોવા ન મળે ત્યાં સુધી, આ નવા પક્ષીની વરણી મારી અંગત પક્ષી-સૂચિ 'મને ગુજરાતની પક્ષી-સૂચિમાં ન થઈ શકે. મારા પુવાન મિત્રોએ આ કોકું ઉકેલવાનું રહ્યું.

ડાંગથી પાછા ફરતાં ૨૬મી નવે.'૦૧ના રોજ રાતવાસો સુરતની બહાર એક વાડીમાં કર્યો. બારડોલીથી સુરતનો આખો વિસ્તાર શેરડી અને કેળાના ઉત્પાદન માટે વપરાય છે. જંતુનાશક દવાઓ અને કૃત્રિમ ખાતરોનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે. આને કારણે, જીવડાં ખાતાં નાનાં પક્ષીઓનો અભાવ જણાયો, પરંતુ સિપાહી બુલબુલ (Redwhiskered Bulbul)ની સંખ્યા મોટી હતી. સુરતના મિત્રોએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં આપણાં સ્થાનિક પક્ષીઓ ઉપર વધારે નજર આપવી. સાથે સાથે, પક્ષીઓને આકર્ષે તેવાં ફલ- ફૂળવાળાં વૃક્ષોનું મોટા પાયે વાવેતર તથા ઉછેર કરવો.

લવકુમાર ખાયર

ગાંધીનગર

ત્રાજ ... નારદા... પરિએજ...

‘વિહંગ’નું નવું સ્વરૂપ ખૂબ જ ગમ્યું. ૩૧-૧૦-૦૧ ના રોજ નળસરોવર - બગોદરા- તારાપુર- પરિએજ- ખેડાના રસ્તા ઉપર સહાયક વન સંરક્ષકશ્રીઓના તાલિમાર્થીઓ સાથે ઝડપી ભ્રમણ કર્યું એ દરમિયાન....

→ પરિએજમાં ખૂબ જ ઓછું પાણી હતું. ૨૫૦-૩૦૦ જેટલાં મોટા હંજ, ૭૦૦-૮૦૦ જેટલી બતકો અને ઉપરાંત શ્વેતપાંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed) સહિતના અન્ય સામાન્ય જોવા મળતાં પાણીનાં પક્ષીઓ જોયાં.

→ વહાણવટી માતાના મંદિર પાસે સારસનું એક બચ્ચું જોયું. એ સિવાય આખા રસ્તે એક પણ સારસ જોવા મળેલ નહીં.

→ શેખુપુર ગામના પાટિયા પાસે, રસ્તા ઉપર જ આવેલા ૬ મોટા લીમડાઓ ઉપર માળાવસાહતો થયેલી છે. ઘણાના માળા પૂરા થયા હોવા છતાં નાના ફાજિયા (Little Cormorant), ઢોર બગલા (Cattle Egret) અને નાના બગલા (Little Egret) ના મોટી સંખ્યામાં માળાઓ ચાલુ હતાં. લગભગ દરેકમાં બચ્ચાં હતાં. સહેજ અંદાજ મુજબ, બધા મળીને ૩૦૦થી ૪૦૦ માળાઓ તો હશે જ. સ્થાનિક માણસના જણાવ્યા અનુસાર, છેલ્લાં ૫-૭ વર્ષથી દર વર્ષે ત્યાં માળાઓ થાય છે. ગામલોકોને બહુ ગમતું નથી પણ, “પક્ષીઓને ના થોડી કહેવાય છે? ભલે બિચારાં રહે”, એ ન્યાયે સાચવે છે. પક્ષીઓનો કલબલાટ અને ચરકની ગંધ થોડો અણગમો કરે છે તેમ લાગ્યું. પણ ભાવના-લાગણી હોવાથી બીજી કોઈ ખલેલ ગામલોકો તરફથી નથી.

→ લગભગ તમામ તળાવડાંઓ મહીમાંથી પાણી ન છોડાવાના કારણે ખાલી જેવાં છે, ઓછાં પાણીવાળાં છે. નારદા અગાઉના નિરીક્ષણોની સરખામણીને ફીક્કું અને મૃતપ્રાય લાગ્યું. આખા તળાવ ઉપર નળીવેલ (?) (Ipomea aquatica), કમળ (Nelumbium), પોયણા (Nymphaea), ઘા બાજરિયા (Typha) તથા ગાંડીવેલ (Ipomea Carnea) ના કારણે ખુલ્લો જળવિસ્તાર છે જ નહીં.

→ ત્રાજના તળાવની વચ્ચેના ટાપુ ઉપર ૪-૫ વૃક્ષો પર સુંદર માળાવસાહત હતી. તેમાં સફેદ કાંકણસાર (White Ibis), ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork), નાના ફાજિયા (Little Cormorant) અને બગલા (Cattle and Little

Egrets) હતાં. સરેરાશ ૪૦-૫૦ ગણીએ તો બધા મળીને ૨૦૦-૨૫૦ માળાઓ તો ઓછામાં ઓછા હશે. અલબત્ત આ ખૂબ જ આછો અંદાજ છે. આ તળાવમાં ગયા નહીં ને અગાઉના વર્ષમાં ઊંડાણ કરેલ હોવાના કારણે જલકુંભી (Eichomea) લગભગ ગેરહાજર હતી, જે સારી નિશાની ગણી શકાય.

→ નળસરોવરમાં ભગતડાં (Coot) પછી બીજા નંબરે પિયાસણ (Wigeon) કદાચ હોય તેમ લાગ્યું. ખૂબ જ સારી સંખ્યામાં જોવા મળી. સરોવરમાં તેમજ નળસરોવરથી બગોદરા સુધીમાં અગાઉનાં વર્ષોની સરખામણીને ખૂબ જ વધુ સંખ્યામાં મોટા પતરંગા (Bluecheeked Bee-eater) જોવા મળ્યાં. તેની સંખ્યા વધવાનું કારણ સમજાતું નથી.

→ ગયા મહિને ભાવનગર હતો ત્યારે (૧૯-૨૦ ઓક્ટોબર આસપાસ) શ્રી મોહિતભાઈ તથા નવનીતભાઈ સાથે વિમાનઘરથી નવા બંદર પરના રસ્તા ઉપરના તળાવમાં ૬૦-૭૦ કરકરા (Demoiselle Crane) બેઠેલા હતા અને પાણીની વચમાં બે કૂતરાઓએ એક કરકરાને પકડ્યો હતો તે જોયું. કરકરાએ ખૂબ જ લાંબા સમય સુધી તરફડિયાં માર્યાં હતાં અને અમે ત્યાં ૨૦-૨૫ મિનીટ હતા ત્યાં સુધી એ મર્યો ન હતો, પણ મરવાની અણી ઉપર હતો. પાંખ તૂટી ગઈ હતી, પગ તૂટી ગયો હતો. કૂતરા કરકરા નો શિકાર કરે એ મારા જોવામાં પહેલી વાર આવ્યું.

ઉદય વોરા

૧૬૮, સ્વીટહોમ એપાર્ટ., સેક્ટર-૨૯, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૯

પંચમહાલમાં હરિતભાલ હરેવો

ગોધરા વનવિભાગમાં સહાયક સંરક્ષકશ્રી તરીકે ફરજ બજાવતા શ્રી અંજય જૈને તેઓએ ઘોઘંબા તાલુકાના જંગલવિસ્તારમાં હરેવો જોયા બાબતે જાણ કરતાં મને નવાઈ લાગી. મેં અગાઉ માંડવી- ઉમરપાડા વિ. જંગલવિસ્તારમાં બંને હરેવા, હરિતભાલ હરેવો તથા સોનેરીભાલ હરેવો (Goldmantled Chloropsis, Goldfronted Chloropsis) જોયા હતા, પરંતુ પંચમહાલમાં જોયા ન હતા. પક્ષીવિદ્ સલીમઅલીની 'Birds of India'માં સમગ્ર ભારતમાં હરિતભાલ હરેવા જોવા મળે છે તે જાણ્યું.

તા. ૧૬-૨-૨૦૦૧ના રોજ સવારે મારા

ક્વાર્ટર્સના ફળિયામાં હું બેઠો હતો, ત્યારે વારંવાર કાળિયા કોશી (Black Drongo)નો અવાજ આવતા મેં અરીકાના વૃક્ષની અંદર દૂરબીન તાક્યું. આશ્ચર્યસહ, હરિતભાલ હરેવો જોવા મળેલ. અવાજ તદ્દન કાળિયા કોશી જેવો જ જણાતો હતો. લગભગ અડધો કલાક સુધી નિરીક્ષણ કરવા મળેલ. મા. શ્રી લાલસિંહજી રાઓલના 'વન-ઉપવનનાં પંખી'માં જોતાં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે. "બેમાંથી સોનેરીભાલ હરેવો દક્ષિણ ગુજરાતમાં તાપીથી ઉત્તરે નથી નોંધાયો, જ્યારે હરિતભાલ હરેવો તેનાથી થોડો આગળ વધી દક્ષિણ ગુજરાતમાં નર્મદા સુધી પહોંચ્યો છે. એક વાર પંચમહાલ જિ.ના રતનમાળ જંગલવિસ્તારમાં હરેવો જોયેલ, પણ તે સોનેરીભાલ હતો કે બીજો, તેની ચોકસાઈ થઈ શકેલ નહીં." હરિતભાલ હરેવો, ગોધરા ખાતેના વનવિભાગની કોલોનીના પ્રાંગણમાં જોવા મળતાં સાનંદાશ્ચર્ય પામેલ. અહીં, બાજુમાં અન્ય જિલ્લાકક્ષાના અધિકારીઓના બંગલા આવેલા છે, તેમજ દરેક ફળિયામાં મોટાં વૃક્ષો સારા પ્રમાણમાં છે, જેથી હરિતભાલ હરેવો જોવા મળી શકે તેમ માનેલ.

ત્યાર બાદ, તા. ૨૨-૮-૨૦૦૧ના રોજ ગોધરા તાલુકાના અછાલા જંગલ ખાતે મારા જંગલકેરણમાં હતો ત્યારે, બહેડાના વૃક્ષની ઘટામાં હલનચલન જોતાં તેમજ પક્ષીનો અવાજ આવતાં દૂરબીન માંડ્યું તો હરિતભાલ હરેવો જોવા મળેલ. તા. ૧-૯-૨૦૦૧ના રોજ અછાલાના જંગલ-વિસ્તારમાં ફરી વાર હરિતભાલ હરેવો જોવા મળેલ.

સુનીલ કે. પુલ્કર

રેંજ કોર્સ્ટ ઓફિસર, કોર્સ્ટ કોલોની, જમખાના સાથે, ગોધરા-૩૮૮૦૦૧

પીળી પાનબગલી (Yellow Bittern)નું પ્રજનન

રાજકોટ નજીકના આજી-૨ જળાશયની હેઠવાસની નદીમાં પાઈપ ગળવાને લીધે ચોમાસા પહેલાથી છૂટા-છવાયા ચિયા ઉગેલા. તા. ૩૦-૭-૦૧ના રોજ આ ચિયામાં માળા બનાવેલ પાન-સુગરીઓ (Blackthroated Weaver)ની તસવીર ઉતારવા હું અને શ્રી ભૂષણ પંડ્યા ગોઠણ-સમાણાં પાણીમાં ફરતા હતા. ભૂષણભાઈ એક જગ્યાએ માળો બનાવતી પાન-સુગરી રેસા લઈ પરત આવે તેની તસવીર લેવા માટે સ્થિર બેસી રાહ જોતા હતા. અવલોકન કરતા અચાનક મારું ધ્યાન, નજીક ચિયાનાં ઝૂંડમાં, સુકાયેલા ચિયાની આડી છાજલી (platform) પર પડ્યું અને પાન-

બગલીનો માળો હોવા વિશે શંકા ગઈ. દૂરબીનથી ચકાસતા પાન વચ્ચે એક તગતગતી પીળી આંખ જોઈ ખુશીથી ઊછળી પડ્યો! અમોને જોઈ પીળી પાનબગલી માળા પર "on guard"ની સ્થિતિમાં, આકાશ તરફ ડોક અને લંબાવી સ્થિર (freeze) થયેલ હતી. તેની ડોક ચાંચ ચિયાને સમાંતર હોતાં, તે ચિયા સાથે એકદમ ગોપન (camouflage) થઈ ગઈ હતી. માળો તપાસતા તેમાં ચાર સફેદ ઈંડાં હતાં. માળો પાણીની સપાટીથી ૨.૫ ફૂટ ઊંચો, ઘાસની પટ્ટીને તોડી, ઉગેલાં ઘાસ (ચિયા) સાથે ગૂંથી, છીછરી ટોપલી જેવો બનાવાયેલો હતો. આ માળાની નજીક, ઊંચે એક પાન-સુગરીનો, ત્યજાયેલો, અધૂરો બનાવેલ માળો હતો. અગાઉની નોંધ તપાસતા, તા. ૨૫-૮-૧૯૮૮નાં રોજ ડો. તેજ મુંડકર સાથે પીળી પાનબગલીનો માળો ન્યારી-૧ ૩મ નીચેનાં ચિયામાં જોયેલ. તેમાં ૫ ઈંડાં હતા અને માળો પાનસુગરીનાં અધૂરા ત્યજાયેલા માળા પાસે બનાવેલ હતો. પરંતુ ત્યાર બાદ, આસપાસનાં ચિયા કોઈ કાપી જતાં માળાનો નાશ થયો અને પ્રજનન નિષ્ફળ ગયેલ.

તા. ૩-૮-૦૧ના રોજ ફરી મુલાકાત લેતા, પીળી પાનબગલી ઈંડાં પર બેઠેલ હતી. ઘણાં વર્ષો બાદ, પાનબગલીનું પ્રજનન નોંધેલ હોવાથી વધુ વિકેપ ન કરતાં, ફરી તા. ૧૮-૮-૦૧ના અમો તેનો માળો દૂરબીનથી ચકાસવા ગયાં. દૂરથી દૂરબીન વડે જોતાં, માળામાં મધ્યમ ઊછરેલાં ૩ બચ્ચાં તેમજ ૧ ઈંડું દેખાયા. આ દિવસો દરમિયાન ખાસ્સો વરસાદ થયેલ હતો. માળાની ઉપરનાં ચિયા અંદર તરફ વાળી બચ્ચાંને વરસાદથી રક્ષણ આપવા માટે છત્રી જેવું બનાવેલ હતું.

દસેક દિવસ બાદ માળો ખાલી હતો અને પાન-બગલી કે બચ્ચાં નજરે ન ચડ્યાં. તેમના સફળ પ્રજનનનો આનંદ થયો.

રાજકોટમાં પ્રથમ વાર શ્યામશિર મુનિયાના પ્રજનનની નોંધ

તા. ૩૦-૭-૦૧ના રોજ આજી-૨ ૩મ નીચે જતાં દૂર ચિયામાં શ્યામશિર મુનિયા (Blackheadad Munia)ને ઉડાડિડ કરતાં, ચિયામાં ઘૂસતાં જોયાં. સાથે ટપૂસિયા (Whitethroated Munia)ને પણ ઊડતાં જોયું. શ્યામશિર મુનિયા, ટપૂસિયા પાછળ ઊડતાં હતાં. થોડા કલાકો બાદ સામેની દિશા તરફથી પણ મુનિયાની હરફર જોઈ. કમર

સુધીનાં પાણીમાં ચાલી તે જગ્યા એ ગયો. ત્યાં ચિયામાં પાણીથી ર ફૂટ ઊંચો, સૂકા, જાડા ઘાસનો અધૂરો બનાવેલો માળો જોયો. વિચાર્યું કે, આ માળો ટપૂસિયા કે શ્યામશિર મુનિયાનો હોવો જોઈએ. તા. ૩-૮-૦૧ના રોજ ફરી માળો તપાસતાં, તેમાં પાંચ સફેદ, લંબગોળ, નાનકડાં ઈંડાં જોયા, પરંતુ શ્યામશિર મુનિયા કે ટપૂસિયા જોયા નહીં. માળો જાડા ઘાસનો અને અંદર મુલાયમ, પાતળા ઘાસના આવરણથી બનાવેલ હતો. તા. ૧૮-૮-૦૧ના રોજ સાંજે દૂરથી ૩ શ્યામશિર મુનિયાને માળા તરફ ઊડતાં જતાં જોયા. તા. ૨૨-૮-૦૧ના રોજ ચકાસતાં માળો ખાલી હતો અને નીચે તરફ એક કાણું હતું. આ જોઈ નિરાશ થયો, પણ આશ્ચર્ય સાથે, તેની નજીક પરંતુ થોડો નીચે, એક અન્ય તેવો જ માળો નજરે ચડ્યો. તેમાં ૫ લંબગોળ, સફેદ ઈંડાં હતાં અને આસપાસ શ્યામશિર મુનિયા ઊડતાં જોયા. બે કલાક બાદ, તે માળામાંથી શ્યામશિર મુનિયા ને બહાર નીકળતાં જોઈ માળો તેનો જ છે, તે ચોક્કસ થયું. મારા ધ્યાનમાં રાજકોટમાં પ્રથમ વાર અને કદાચ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ વાર શ્યામશિર મુનિયાનું પ્રજનન નોંધાયું હશે. ('બર્ડ્ઝ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર' માં શ્યામશિર મુનિયાનો સમાવેશ નથી, તેમજ શ્રી લવકુમાર સાહેબ અને શ્રી લાલસિંહભાઈએ તેમણે તૈયાર કરેલ ગુજરાતનાં પક્ષીઓની સૂચિમાં સૌરાષ્ટ્રમાં તેને વિરલ ગણાવ્યું છે. જો કે, શ્રી લાલસિંહ રાઓલના 'પાણીના સંગ્રામી'માં "આ પક્ષી સૌરાષ્ટ્રમાં પણ પહોંચ્યું છે", તેમ જણાવ્યું છે.)

તા. ૬-૯-૦૧ના રોજ માળામાં ૫ નાનાં બચ્ચાં હતાં, પરંતુ માળાની સ્થિતિને કારણે બચ્ચાંને ખવડાવતાં જોઈ શક્યો નહીં. તા. ૧૪-૯-૦૧ના રોજ ખાસ્સાં મોટાં થયેલ બચ્ચાં હતાં. તા. ૨૦-૯-૦૧ના રોજ માળો ખાલી હતો. તેનું પણ સફળ પ્રજનન નિહાળી ખુશ થયો.

એટલું તારણ નીકળી શકે કે, ટપૂસિયા પહેલેથી તેના માળામાંથી તણખલાં ખેંચી જતાં હશે અને તેણે જ માળામાં કાણું પાડેલ હશે. બીજું, શ્યામશિર મુનિયાએ તેનો પ્રજનનનો વિસ્તાર દક્ષિણ ગુજરાતથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ વધાર્યો છે.

અશોક મશરૂ

૧૫, ભક્તિનગર સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨

કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

'વિહંગ'ના ગ્રીષ્મ અને વર્ષા-૨૦૦૧ના અંકો મળ્યા. ગ્રીષ્મ અંકમાં, ભૂકંપ બાદ, કચ્છના પક્ષીનિરીક્ષકોના હેમખેમ

હોવાના સમાચાર પ્રસિધ્ધ થયેલા જોઈ 'વિહંગ' પોતીકું હોવાની લાગણી થઈ. કચ્છની ધરા પર ભૂકંપ દ્વારા તિરાડો પાડ્યા બાદ ઈશ્વરને પોતાના કૃત્યથી પસ્તાવો થયો હોય તેમ સમગ્ર કચ્છને અત્યારે તો લીલી ચાદરથી ઢાંકી દીધું છે ! થોડા સમયની ખામોશી અને અસ્તવ્યસ્તતા બાદ ફરી પક્ષીનિરીક્ષણ શરૂ કર્યું છે, જેની નોંધ આ સાથે મોકલાવું છું.

તા. ૧૨-૮-૨૦૦૧ના રોજ હું અને અશ્વિન પોમલ કુટુંબ સાથે નિંગાળ (તા.અંજાર) તળાવની મુલાકાતે ગયા હતા. વિશાળ તળાવમાં સારું એવું પાણી આવ્યું છે.

* પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork)ની વસાહત ફરી કાર્યરત થઈ છે. આશરે સવાબસો જેટલા પીળીચાંચ ઢોંક જોવા મળ્યા.

* નર્સરીમાં કેડસમાણાં ઘાસની વચ્ચે ફરતાં ફૂટી (Indian Wren Warbler)ના ચાર માળા જોવા મળ્યા. એક માળામાં ફૂટી અવારનવાર ખોરાક લઈ જતા જોવા મળતા તેમાં બચ્ચાં હોવાની ખાતરી થઈ. તેમાં એક નવાઈ જોવા મળી. આ માળામાં કુલ ત્રણ ફૂટી, ખોરાક લઈ જતી જોવા મળતાં પ્રથમ થાય છે કે, ફૂટી સામૂહિક રીતે બચ્ચાં - ઉછેર કરતી હશે !?

પ્રતાપ સેવક

૩૫, શ્રીકૃષ્ણ સોસાયટી, અંજાર, કચ્છ

શિકારી પંખીઓ સાથે સાંજ

આજનો દિવસ મારા માટે ખૂબ સારો હતો. કારણ કે, મારી સાથે સ્ટીફનપર (RSPB), શ્રી અસદ રહેમાની (BNHS) અને શ્રી મહેશ (BNHS) હતા; જેઓને આણંદપુર ચોટીલા વિસ્તારનાં ઘાસનાં વીડ જોવા હતાં. તેની પાછળનો મુખ્ય હેતુ, ખડમોર (Lesser Florican) અને ઘોરડ (Great Indian Bustard) માટે આ વિસ્તારની અનુકૂળતા તપાસવાનો હતો. જસદણથી ચાર વાગ્યે (સાંજે) રવાના થઈ દરબાર સાહેબની રક્ષિત, નાની તથા મોટી વીડીઓ જોઈ, આણંદપુર તરફ આગળ વધ્યા. આલાહાસાગર કેમના ઉપરવાસ ના વિસ્તારમાં વીજળીના થાંભલા ઉપર એક શિકારી પક્ષી બેઠેલું જણાયું. દૂરબીનની મદદથી તેને ટીસા (White-eyed Buzzard) તરીકે ઓળખ્યું. અપુખ્ત હતું. તેની પાછળના વિસ્તારમાં એક પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier) દેખાઈ. વીડમાં પહોંચતા સુધી સાંજ પડી ગઈ. દિવસ આશમવાને થોડી વાર હતી, તેથી આગળ ન વધીને તે વિસ્તારમાં જ રોકાવાનું

નક્કી કર્યું. પાનપટ્ટાઈઓ ધીમે અને ઘાસની ઘણી નજીક ઊડતી જોઈ. અમારી ગાડીથી થોડે આગળ દેશી બાવળના ઝાડ ઉપર એક ટીસો (અપુખ્ત) દેખાયો, ઘણો જ નજીક. ત્યાં જ એક પાનપટ્ટાઈએ ઊડતાં ઊડતાં તેની ઉપર ઝપટ મારી ત્યાંથી ટીસાને ભગાડ્યો. સૂરજ આથમવાની તૈયારી હતી. તેવામાં કબૂતરના કદનું એક શિકારી પક્ષી ઝડપથી અમારી આગળથી પસાર થયું. શ્રી રહેમાનીને તુરુમ્તી (Redheaded Merfin) જેવું લાગ્યું. થોડી વારમાં ફરી અમારી આગળથી પસાર થયું ત્યારે, તેના માથા અને ડોકના લાલ રંગ અને રાખોડી શરીરથી બહુ સરસ રીતે ઓળખ્યું. તે તુરુમ્તી જ હતું. ઢળતી સાંજે શિકાર કરવાની આદતથી આમતેમ ઊડતું હતું. સુર્યસ્ત જોતાં જોતાં અમને વીસ-પચીસથી વધારે પટ્ટાઈઓ ઊડતી દેખાઈ. આ પટ્ટાઈઓમાં એક ઊજળી પટ્ટાઈ (Pale Harrier) જેવું લાગ્યું, પણ અંધારું થવા આવ્યું હતું તેથી ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ હતું, આમ બપોરથી સાંજના સમયમાં શિકારી પંખીઓની વિવિધ પ્રકારની ગતિવિધિ જોવા મળી.

જરિયા મહાદેવ (ચોટીલા)માં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૧-૮-૨૦૦૧થી તા. ૧૨-૯-૨૦૦૧ સુધી W.W.F., રાજકોટ દ્વારા જરિયા મહાદેવની જગ્યામાં શિબિરનું આયોજન થયું હતું, તેથી આ નવી જગ્યાએ પક્ષીનિરીક્ષણ કરવાનો સારો મોકો મળ્યો. આ વિસ્તારમાં આ વર્ષે ૩૫ થી ૩૮ ઈંચ વરસાદ પડ્યો છે.

આ વિસ્તારમાં જોયેલાં થોડાં પક્ષીની યાદી નીચે મુજબ છે.

સાપમાર (Short-toed Eagle), સાંસાગર (Bonelli's Eagle), મોટો ધુવડ (Great Horned Owl), વર્ષા લાવરી (Rain Quail), લરજી (Kestrel), મોર ગંદમ (Crested Bunting), ધોરિયો ગંદમ (Greynecked Bunting), મોટો કાબરો પિદ્દો (Pied Chat), થરથરો (Black Redstart), નાનો શ્વેતકંઠ (Lesser Whitethroat), શ્યામશિર કશ્યો (Blackheaded Cuckoo - Shrike), વગેરે.

હિંગોળગઢમાં આ વર્ષે વરસાદ સારો પણ ખૂબ ધીમો પડતાં તળાવો ખાલી પડ્યાં છે. આ વર્ષે ભીમકુઈ વિસ્તારમાં દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) ઘણી વખત જોવા મળ્યો. એક નર અને બે માદા જોવા મળી. નવરંગ (Indian Pitta) નો અવાજ સાંભળ્યો. ગયા વર્ષે બે વખત કાબરો રાજાલાલ (Whitebellied Minivet) જોયો હતો, પણ આ વર્ષે તેના અવલોકનના સમાચાર નથી. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી સાપમાર (Short-toed Eagle)ની જોડી દેખાય છે. મધિયોબાજ (Honey Buzzard) અને ટીસો (White-eyed Buzzard) આ વર્ષે દેખાયા.

ધનશ્યામ જેબલિયા / ભાવેશ ત્રિવેદી

/૪૨, માલવિયાનગર, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ-૩૬૪૦૦૪

ટચૂહડી ઝાંઝા

તા. ૬-૮-૦૧ના રોજ લીમડી પાસેના અંકેવાળિયાની સીમમાં સફેદ કાગડો જોયો.

સમીત શાહ, સુરેન્દ્રનગર

તા. ૨૭-૮-૦૧ના રોજ મેં, મયૂર મિસ્ત્રી સાથે પોળોના શિબિર સ્થળ(જિ. સાબરકાંઠા, તા. વિજયનગર)ના પાછળના ભાગમાં જાંબુના ઝાડ પર બપોરે ૨-૪૫ વાગ્યે, રાખોડી ચિલોત્રાની (Grey Hornbill) જોડી જોઈ. તા. ૨૯-૮-૦૧ના રોજ બપોરે ૧૨-૪૦ વાગ્યે પણ મેં એક રાખોડી ચિલોત્રો જોયો.

વીરલ પ્રજાપતિ, સુરત

૧૯૯૫-૯૬માં મેં સતત આઠ મહિના એક આંશિક વિવર્ણ કાગડો જોયો હતો. તે એકલવાયો રહેતો અને અન્ય

કાગડા તેને સાથે રાખવા તૈયાર ન હોય, તેમ લાગતું. એ જ રીતે મેં વિવર્ણ ચકલી પણ જોઈ છે. કચ્છમાં તેને 'જખ બચ્ચાં' કહે છે. 'જખ' એટલે યક્ષ. 'વિહંગ' અંક ૧૩માં ડો. પીયૂષ પટેલ, વલસાડની 'આલ્બીનો વન લેલા'ની નોંધ વાંચી હું ઉપરોક્ત લખવા પ્રેરાયો છું.

કવિ તેજ, નલિયા

મેં આ વર્ષે પહેલી પટ્ટીપટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) તા. ૧૬-૧૦-૦૧ના રોજ દેવળિયા (ગીર અભયારણ્ય) ખાતે જોઈ. તે નર હતો.

ગૌરાંગ જોષી, ગોંડલ

✍ This year I saw my first Kashmir Roller flying, on Sunday 23rd Sept.' 01.

Lavkumar Khachar, Gandhinagar

✍ ૧૫-૮-૦૧ના રોજ મૂળી તાલુકા (જિ. સુરેન્દ્રનગર)માં એક વીડીમાં ખડમોર (Lesser Florican) જોયો.

ચેતન ત્રિવેદી/ સમીત શાહ, સુરેન્દ્રનગર

✍ તા. ૨૬-૬-૦૧ના રોજ મારા દોસ્ત અકીલને તેના ઘરના આંગણમાં એક મૃત પક્ષી મળ્યું. અમે તે ઓળખી શક્યાં નહીં. પ્રકૃતિ મિત્રમંડળના અમારા પ્રમુખ, શ્રી અજયભાઈ દેસાઈને તે બતાવતા તેમણે તેને 'નવરંગ' (Indian Pitta) તરીકે ઓળખ્યું. તેમણે આ પક્ષી

પહેલાં રતનમહલમાં એક વાર જોયું હતું. તે સિવાય, દાહોદની આસપાસ તે જોવા મળતું નથી. દાહોદના ભરચક વિસ્તારમાં મૃત અવસ્થામાં તેનું મળી આવવું, આશ્ચર્યજનક કહેવાય! તેના પર કોઈ ઘા ન હતો.

શાકીર કડીવાલા, દાહોદ

✍ આજ રોજ દાંડી રોડ પર પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં સુગરીના અસંખ્ય માળા જોયા. અહીં સુગરીની માદાને પોતાના માળા પર લક્કડખોદની જેમ, ચિયામાં ઉપરથી નીચે સરકીને ધીમે ધીમે જતા જોઈ. વચ્ચે વચ્ચે તે બચ્ચાંને ખવડાવી ખોરાકની શોધમાં ઊડી જતી. (તારીખ ? - સં.)

દેવેન ખાટીવાલા, સુરત

સારસ વૉચ

✳ સારસની વસ્તીગણતરી માટે ઉપયોગી પદ્ધતિ

પક્ષીસંરક્ષણ અંગેના કોઈ પણ અભ્યાસને શરૂ કરતા પહેલાં પક્ષીની સંખ્યા જાણવી, પાયાની જરૂરિયાત બની રહે છે. પક્ષીની કોઈ પણ જાતિ હોય, માત્ર તેનો વ્યાપ અથવા સ્થિતિ (status) અંગે થોડાં વિશેષણો વાપરીને તેની વસ્તી માટેનું સાચું ચિત્ર ઊભું ન કરી શકાય.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં, ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકામાં બે સર્ળંગ ઉનાળામાં સારસની ગણતરી હાથ ધરાઈ. ગણતરી માટે બે પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો. (૧) બપોરની ગણતરી અને (૨) રાત્રિ ગણતરી, '૯૭ એપ્રિલ, મે, જૂન દરમિયાન તથા '૯૮, ૨૪-૨૫ મે દરમિયાન બપોરે ૧૨ થી ૪ના સમય ગાળામાં આ ક્ષેત્રનાં કેટલાંક જળાશયો તથા તેમની આસપાસના વિસ્તારોમાં આ ગણતરી કરી.

૧૯૯૮, ૧૭-૨૪ મે દરમિયાન અમુક જળાશયો પર મોડી સાંજે સારસની ગણતરી કરી. અંધારું થાય ત્યાં સુધી પ્રત્યેક જળાશય પર ઉપસ્થિત તથા અન્ય આવી રહેલાં સારસની સંખ્યા ગણી. આ દિવસોમાં સૂર્યાસ્તનો સમય લગભગ ૭-૧૫ વાગ્યાનો હતો. ઉનાળા દરમિયાન માત્ર જળાશયો તથા અન્ય આસપાસનાં ડાંગરનાં ખેતરોમાં જ પાણી હોય છે. ખોરાક માટે સારસ, સવારે તથા સાંજે અમુક કલાકો દૂર દૂર સુધી મુસાફરી

કરતાં હોય છે, પણ બપોરે તથા રાત્રે તેઓ ગરમી ખાળવા જળાશયો નજીક આવી જતાં હોય છે. આ જગ્યાઓ લગભગ નિશ્ચિત જ હોય છે. બપોરના તથા રાત્રિના આ સમય દરમિયાન પક્ષીઓ ખાસ કોઈ સ્થાનાંતર (movement) કરતાં નથી, તેથી આ સમય દરમિયાન કરેલી ગણતરીમાં પુનરાવર્તનની સંભાવના નહીંવત્ હોય છે.

દિવસની ગણતરી વધુ સરળ છે, કારણ કે, તેમાં ઓછી વ્યક્તિઓની જરૂર પડે છે. બપોરે ત્રણ-ચાર કલાક દરમિયાન સારસ એક જ જગ્યાએ રહે છે, તે ગાળામાં ગણતરીકાર પોતાના વાહનમાં થોડાં ઘણાં જળાશયો ફરી શકે છે. રાત્રિ ગણતરીમાં આ રીતે ફરવાનું શક્ય નથી તેથી વધુ માણસોની જરૂર પડે છે.

ડાંગરની ખેતીની સારસના વ્યાપ ઉપર અસર રહે છે. સારસ, ડાંગરની ક્યારીઓનો રાતવાસા તરીકે પણ ઉપયોગ કરી શકે છે, એટલે ડાંગરનું વાવેતર બહોળા પ્રમાણમાં હોય તથા ડાંગરની ક્યારીઓ મોટા વિસ્તારમાં ફેલાયેલી હોય તો ગણતરી મુશ્કેલ બને છે. નબળા ચોમાસા પછી જ્યારે પાકનો વિસ્તાર સીમિત હોય છે ત્યારે, સારસ ચોક્કસ જળાશયો પાસે કેન્દ્રિત થવાથી ગણતરી સહેલી બને છે.

અમારા અભ્યાસમાં રાત્રિ ગણતરીમાં સારસની સંખ્યા

સાહસ વીર

વધુ થઈ હતી. પરિચિત વિસ્તારોમાં રાત્રિ ગણતરી સારાં પરિણામો આપી શકે, માત્ર, પ્રત્યેક જળાશય દીઠ એક વ્યક્તિની જરૂર પડતાં વધુ માણસોને સાંકળવા પડે. ('BNHS' AUG, 2001, PAGE 23ના આધારે સંક્ષિપ્ત અનુવાદિત સંકલન- સંપાદક)

એશિતા મુખર્જી, સી.કે.બોરડ, એસ.બી.પટેલ, ડૉ.બી.એમ.પારાશર્ય
ગુજ. એગ્રિ. યુનિ., આણંદ ૩૮૮૧૧૦

*** આવલોકન નોંધ**

⇒ વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં તા.૩-૬-૦૧ના રોજ એક જોડી સારસની જોવા મળી.

દુધ્નંતસિંહ ઝાલા

પ્લોટ નંબર ૨૩૨૩-એફ, ૬૫૯ ટેનામેન્ટ્સ, સુભાષનગર, ભાવનગર.

⇒ તા.૧૨-૮-૦૧ના રોજ નિગાળ તળાવ (તા.અંજાર)માં વચ્ચે આવેલા બેટ ઉપર એક સારસ દંપતી જોયું. સારસ અવારનવાર બેસીને ઈંડાં સેવતું હોય તેવી શંકા ગઈ. ત્યાંના આર. એફ. ઓ. શ્રી ત્રિવેદી તથા અન્ય કર્મચારીઓ સારસ અંગે સચિત જણાયા.

પ્રતાપ સેવક

વાગાગાંધી સોસાયટી, સવાશેર નાકા, અંજાર ૩૭૦૧૦

⇒ તા.૨૮-૮-૦૧ના રોજ મુળી રોડ ઉપર 'મેલડીમા'થી આગળના રસ્તા પાસે તલાવડી છે, તેમાં

સારસનો માળો જોયો. મારી સાથે મિત્ર ચેતન ત્રિવેદી હતા.

સમીત શાહ

૫, કુંજ સોસાયટી, પલ્લીસ મીલ પાસે, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

⇒ તા. ૨-૧૧-૨૦૦૧, અંકેવાળિયાથી લીમડી જતા રસ્તામાં, ૨ પક્ષી.

⇒ તા. ૧-૧૧-૨૦૦૧, સમલા ગામની સીમમાં, ૨ પુષ્પ, એક મોટું થયેલું બચ્ચું.

ચીકુ વોરા, યોગેન્દ્ર શાહ

લક્ષ્મીપુરા, દૂધરેજ રોડ, 'આનંદ', અજીતનાથ સો. પાસે,
જીન્તાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર ૩૬૩૦૦૧

⇒ સારસની સંખ્યા

૫-૧-૦૨	મેશ્વો	૨
૧૨-૧-૦૨	સિપુ	૨
૧૨-૧-૦૨	દાંતીવાડા	૪
૧૩-૧-૦૨	મોકેશ્વર	૪
૧૩-૧-૦૨	દાંતીવાડા	૫

ઉદય વોરા

૧૬૮, સ્વીટહોમ એપાર્ટ., સેક્ટર-૨૯, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૯

⇒ ૨૬-૧-૦૨ પરિએજ ૫૫

લાલસિંહ રાઓલ / પી.એસ. ઠક્કર

/૨૪, ન્યુ નંદનવન સોસાયટી, 'ઈસરો' પાછળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

સાહસ રવીંદાર

૨૦૦૦-૦૦	શ્યામા શોધન, અમદાવાદ	૨૫૦-૦૦	અજય દેસાઈ, ભાણવડ	૧૦૦-૦૦	જયરાજભાઈ બલી, નવસારી
૧૦૦૦-૦૦	કર્મવીર ભટ્ટ, સુરત	૨૫૦-૦૦	શશિકાન્ત બાબુભાઈ, મુંબઈ	૧૦૦-૦૦	મનીષ ઝાલાવાડિયા, જામનગર
૧૦૦૦-૦૦	જયોતલ ઠક્કર, અમદાવાદ	૨૦૧-૦૦	પ્રદીપ નાયક, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦	કનુભાઈ જાની, અમદાવાદ
૫૧૧-૦૦	જયંત સેવક, અમદાવાદ	૨૦૧-૦૦	પ્રણવ પાઠક, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦	રસિલાબેન કડિયા, અમદાવાદ
૫૦૧-૦૦	મુકેશ આચાર્ય, અમદાવાદ	૨૦૧-૦૦	દેશળ પગી, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦	મુકેશભાઈ થોરિયા, રાજકોટ
૫૦૦-૦૦	કુણાલ પટેલ, નવસારી	૨૦૦-૦૦	શાંતિભાઈ વરૂ, ભુજ	૧૦૦-૦૦	દિલીપભાઈ જોષી, રાજકોટ
૫૦૦-૦૦	આર. એલ. શાહ, જામનગર	૨૦૦-૦૦	વક્ત્રેશ ભટ્ટ, આણંદ	૧૦૦-૦૦	ગિરિરાજસિંહ રાઓલ, રાજકોટ
૫૦૦-૦૦	પ્રણવ શાહ, અમદાવાદ	૧૫૦-૦૦	જયપ્રકાશ પંડ્યા, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦	ધર્મેશ તન્ના, રાજકોટ
૫૦૦-૦૦	જે.પી. જોષી, મુંબઈ	૧૫૦-૦૦	રોહિત વ્યાસ, વડોદરા	૧૦૦-૦૦	રમેશચન્દ્ર પટેલ, ભરૂચ
૫૦૦-૦૦	નંદિતા મુનિ, ભાવનગર	૧૫૦-૦૦	અશોકભાઈ મશરૂ, રાજકોટ	૧૦૦-૦૦	ડી. એમ. કુમ્બર, અમદાવાદ
૫૦૦-૦૦	કાર્તિક ઉપાધ્યાય, વડોદરા	૧૫૦-૦૦	જયદેવ ધાધલ, ભાણવડ	૧૦૦-૦૦	અજીત ભટ્ટ, ધારી
૫૦૦-૦૦	ગૌરાંગ જોષી, ગોંડલ	૧૫૦-૦૦	અચિન પોમલ, ભુજ	૫૦-૦૦	ચિરાગ પટેલ, નવસારી
૨૫૦-૦૦	રાજુ-દીપ્તિ, કોલા	૧૨૦-૦૦	નરહરિભાઈ ભટ્ટ, સાણંદ		
૨૫૦-૦૦	રશ્મિન જોષી, આણંદ	૧૦૦-૦૦	મોહંમદ હુસેન ગેણા, અમદાવાદ		

ગીધ પર જાપતો

બાકરથળીમાં ગીધના મૃત્યુનો સીલસિલો ચાલુ જ છે.

‘વિહંગ’ના ગયા અંકમાં (શરદ-૨૦૦૧) બાકરથળી (જિ.સુરેન્દ્રનગર)ની અમારી ૧૯-૭-૦૧ ના રોજ લીધેલી મુલાકાત અંગે જણાવ્યું હતું. અમે ફરી તા. ૨૦-૧૦-૨૦૦૧ના રોજ ‘ગીર ફાઉન્ડેશન’ના વૈજ્ઞાનિક શ્રી કેતન ટાટુ સાથે ત્યાં ગયા હતા. ત્યારે પણ ગામલોકોએ જણાવ્યું કે, છેલ્લા ત્રણ માસમાં અનેક ગીધ મરી ગયાં છે. એક વ્યક્તિના અંદાજ પ્રમાણે ૨૫ થી ૩૦ ગીધ છેલ્લાં બે ત્રણ મહિનામાં (ઓગષ્ટ, સપ્ટે. અને

ઓક્ટો. ૨૦૦૧) મરી ગયા છે.

તા. ૪-૧૧-૨૦૦૧ના રોજ અમારા મિત્ર ફારુક ચૌહાણને ગીધનો એક મૃતદેહ મળ્યો હતો, પણ મૃતદેહ ખરાબ થયેલો હોવાથી અમે તે ‘પૂના ઈન્સ્ટીટ્યૂટ’માં ન મોકલી શક્યા.

ચીકુ વોરા, યોગેન્દ્ર શાહ

લક્ષ્મીપુરા, દૂધરેજ રોડ/ ‘આનંદ’, અજીતનાથ સો. પાસે,
જીન્તાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર ૩૬૩૦૦૧

અવલોકન નોંધ

➤ સુરતથી ૩૦ કિ.મી. દૂર ગાયપગલાં નામનું ધાર્મિક તીર્થ છે. તેની બાજુમાં જ પાંજરાપોળ આવેલી છે. તેની નજીકના વડના ઝાડ પર ગીધ દરરોજ જોવા મળે છે. (તા. ૮-૮-૨૦૦૧) (કેટલી સંખ્યામાં? - સં.)

મુકેશ ભટ્ટ, સુરત

➤ તા.૨૬-૮-૦૧ના રોજ મુળી રોડ ઉપર કાગોડી (કુંતલપુર)પાસે ગામની બહાર મરી ગયેલાં ઢોર નાખેલાં હતાં. ત્યાં ૭૦ થી ૭૫ ગીધ એક સાથે જોયાં. એક નહીં ઊંડી શક્તા ગીધને ફૂતરાં દ્વારા ચૂંથી નાંખવામાં આવેલું હતું.

સમીત શાહ, સુરેન્દ્રનગર

➤ તા.૧૫-૮-૦૧ના રોજ જાંબુઘોડા અભયારણ્ય ગયા. કડા ડેમ વિસ્તારમાં પક્ષીઓ અલ્પ સંખ્યામાં હતાં. વરસાદી વાતાવરણ હતું. જાંબુઘોડાથી રાયપુર જવા નીકળ્યા. ‘મોટા કંટવા’ ગામના પાટિયા પાસે, રસ્તાની બાજુમાં આવેલા લીમડા પર નજર કરતાં એક મોટા કંટવા પક્ષી જોયું. તે બીજું કોઈ નહીં પણ સફેદપીઠ ગીધ હતું.

તસવીર લેવા જતાં તે ઊંડીને ડુંગરાના ઢોળાવ પર જઈને બેઠું. ત્યાં નજર કરતાં જોયું કે, ગીધનું ઝૂંડ હતું. ગણતરી કરતાં ૩૩ ગીધ થયાં. પાંચ વર્ષ પછી ગીધ જોયાં. આજુબાજુ કોઈ મૃત પશુ ન હતું. પાંચ વર્ષ પહેલાં ગોરવા ગામના વડ ઉપર ગીધ જોયાં હતાં.

અનિલ ગોહિલ/ ભાવિક પટેલ, વડોદરા

➤ અમારા સાળંગપુરના પ્રવાસ દરમિયાન લોથલ પાસે આવેલા ગુંદી ગામની સીમમાં આવેલાં ખેતરોમાં મેં તા. ૭-૧૦-૨૦૦૧ના રોજ અપોરે ૧૨-૩૦ વાગ્યે, ૩૦ જેટલાં સફેદપીઠ ગીધનું ટોળું જોયું.

વિરેન્દ્રસિંહ ઝાલા, વડોદરા

➤ ૨૦-૮-૦૧, ૧૨ ગીધ ઊડતાં, માંડવી (જિ. સુરત)
જયંત ભોજવાલા, સુરત

➤ બાલારામ (જિ. બ.કાં.)નર્સરીથી ૭ કિ.મી. મેરવાડ જૈન પાંજરાપોળ પાસે, આશરે ૮૦ + ગીધ તથા ૭૦+ ખેરા (Scavenger Vulture) છેલ્લાં બે વર્ષથી નિયમિત જોવા મળે છે.

જયંત મચ્છર, ગાંધીનગર

➤ ૨૫-૧૦-૨૦૦૧, વઢવાણ પુલ પાસે, ૬૮ ગીધ (લેખક ?)

➤ ગોધરા મુકામે અવારનવાર આકાશમાં ચકરાવા મારતાં ૧૫ થી ૨૫ની સંખ્યામાં સફેદપીઠ ગીધ જોવા મળે છે. તા. ૨૨-૩-૨૦૦૧ના રોજ મારી ફરજની રૂએ અછત રાહત કામ ચાલુ કરવાના આશયથી સવારે ૮-૦૦ કલાકે ગોધરા તાલુકાના સારંગપુર ગામનાં ભાટડીના ઘોડાકળિયામાં જતો હતો ત્યારે, આકાશમાં નજર માંડતા ખૂબ મોટી સંખ્યામાં ગીધ જોવા મળેલ. આ સંખ્યા ૧૦૦ + જણાયેલ હતી. સ્ટાફને પુછતા નજીકના પોપટપુરા ગામે હાડકાનું કારખાનું આવેલ હોવાથી કદાચ આટલી મોટી સંખ્યામાં ગીધ આકાશમાં ચકરાવા મારતાં હશે તેમ જણાવેલ. ફરજના કારણોસર તાકીદે કામના સ્થળે પહોંચ્યું પડે તેમ હોવાથી ગીધ ઉતરવાના સ્થળે પહોંચી શકાયેલ નહીં.

સુનીલ કે. પુવાર, રેજ ફોરેસ્ટ ઓફિસર, ગોધરા

➤ ૧૨-૧-૨૦૦૨ના રોજ દાંતીવાડા ડેમ પાસે ૪ ગીધ આકાશમાં ઊડતાં જોયાં હડમતિયા ડેમથી દાંતીવાડા તરફ જતાં ૭ ગીધ જોયાં. તા. ૧૩-૧-૨૦૦૨ના રોજ સિપુ ડેમ પાસે ૧૧ ગીધ જોયાં.

ઉદય વોરા, ગાંધીનગર

➤ તા. ૬-૭-૦૧ના રોજ ભુજ-ભચાઉથી પાછા વળતાં (વાયાપ્રાંગ્રા), માલવણથી ૧૬ કિ.મી. પહેલાં, સાંજે ૬.૪૫ વાગ્યે, ટેલિફોનના થાંભલા ઉપર ૧ અને વૃક્ષ ઉપર ૧ ગીધ જોયાં.

૭.૧૦ વાગ્યે સાંજે, વિરમગામ પાસે, ૩ ગીધ ઊડતાં જોયાં. વિરમગામથી ૧૨.કિ.મી. દૂર, ૭.૧૬ વાગ્યે વણીગામ વડ ઉપર ૭.ગીધ જોયાં.

૧૯-૮-૦૧ના રોજ પાટણ બસ - સ્ટેન્ડની પાસે સવારે ૧૦.૧૫ વાગ્યે ૧૦ ગીધ ઊડતાં જોયાં.

કાર્તિક શાસ્ત્રી, અમદાવાદ

અમદાવાદમાં ગીધની અવલોકન નોંધ

(વધુ વીગત પાન ૧૯ - ૨૦ પર કોષ્ટકમાં)

➤ જુલાઈ તથા ઓગષ્ટ '૦૧ના દરમિયાન ૧૩૨ ફૂટ રીંગરોડ, અંબજન મંડળ પાસે મોટા મેદાનમાં, પાણી પાસે ૧૨૫ થી ૧૫૦ જેટલાં ગીધ જમીન ઉપર બેઠેલાં જોવા મળતાં. તેમનો

સમય સવારના ૧૧ થી ૧ની વચ્ચેનો રહેતો. તેમાં ૨ ગિરનારી ગીધ (Longbilled Vulture)ની હાજરી પણ જોવા મળતી. ઓગષ્ટના અંતમાં ભાવન જેટલાં જ ગીધ આવતાં. ત્યાર બાદ, પાણી સાવ ખલાસ થઈ ગયું હતું. હાલ ત્યાં ગીધ આવતાં નથી.

➤ શાહીબાગ ખાતે આ સાલ પક્ષીઓની હાજરી દેખાતી ન હતી, પરંતુ ડિસેમ્બરની શરૂઆતમાં ૪ થી ૫ પક્ષી દેખાવા માડ્યાં.

➤ ૧૬-૧૧-૦૨ના રોજ માદલપુર, પશુનાં દવાખાના ખાતે ૪ ગીધ, દોરીથી ગંભીર રીતે ઘવાઈને આવ્યાં છે.

➤ ૨૧-૯-૦૧ના રોજ અમદાવાદથી થોળ જતાં, ડાભલા પાંજરાપોળ પાસે ૧૭ ગીધ ઊડતાં જોયાં તથા અલગ અલગ જૂથમાં, બેઠેલાં ૪૪ ગીધ જોયાં. આમાં ૧ ગિરનારી ગીધ હતું. તા. ૧૬-૯-૨૦૦૧ના રોજ ડાભલા ખાતે બેઠેલાં ૩૨ગીધ અને ૧૫ ઊડતાં ગીધ જોયાં.

➤ સહજાનંદ કોલેજ પાસે, ૨૨-૯-૦૦ની રાત્રે લીમડા ઉપર, જૂના માળા પાસે બે ગીધ જોયા હતાં. થોડાં દિવસ ગીધે ઈંડું સેવ્યાં બાદ, ગીધ માળો છોડી ગયેલ અને પછી તે માળાનો ઉપયોગ એક સમડીની જોડે કરેલ અને તેણે પણ ત્યાર બાદ છોડી દીધો હતો. સપ્ટેમ્બર '૯૯માં આ માળામાં એક ગીધ મરી ગયું હતું. આ સાલ ૧-૧૧-૦૧ના રોજ લીમડા ઉપર ગીધને ફરી બેસતા જોયું. બીજું ગીધ બીજા લીમડા ઉપર બેઠું હોય છે. હાલ પણ ગીધ માળામાં ઈંડું સેવે છે. તા. ૧૯-૧-૦૨ના રોજ પંખી માળો છોડી ગયેલ છે.

કાર્તિક શાસ્ત્રી

અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પંખી લોક

હમણાં જ પંખી આવીને ઊડી ગયું.

હમણાં જ

પંખી તો અવશ્ય આવે જ છે.

પણ હું દર વખતે પંખીને ચૂકી ગયો છું.

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

પક્ષીઓની તસવીરોનું પ્રદર્શન : ડૉ. આર.બી.બલર તા. ૨૪ થી ૩૦ એપ્રિલ, ૨૦૦૨ : સાંજે ૪-૦૦ થી ૭-૩૦ કોન્ટેમ્પરરી આર્ટ ગેલેરી, ગુજ. કોલેજ પાસે, એલિસબ્રીજ, અમ-૬

ગીદ પત્ર જાપતો

જગ્યા	વૃક્ષ	ગીદની સંખ્યા		માળાની સંખ્યા		બચ્ચાની સંખ્યા	ઈંડું સેવન	ગયા વર્ષે સફળતા	નોંધ
		સતવાસો	માળા પાસે	ટોચ ઉપર	મધ્યમાં				
રખીયાલ	લીમડે	૧ ૧૪+૬	૧	૧	-	-	-	-	ત્રણ વખત રખીયાલ બસ સ્ટેન્ડ, હીરા ટ્રેનીંગ સ્કૂલમાં, લીમડા ઉપર ૧ ગીદને જોયું. અને એક વખત સોમા ટેક્સટાઈલ ઉપર ઊડનું જોયું. ૧૧-૧-૦૨ના રોજ એક લીમડા ઉપર ૧૪ ગીદ અને બીજા ઉપર છ ગીદ જોયાં.
સારંગપુર બીજ	પીપળો (૧)	-	૧	-	૧	-	૧	-	સારંગપુર રેલવે પુલની સામે પીપળા ઉપર મધ્યમાં હાલ છે.
સહજાનંદ કોલેજ	લીમડે (૧)	-	૧	-	૧	-	૧	X	સાપ્ટે. ૯૯માં માળામાં ગીદનું મુલ્ય થયું હતું. હાલ ૧૯-૧-૦૨ના રોજ ગીદ માળો છોડી ગયું છે.
ગાંધીઆશ્રમ	લીમડે (૨)	૫ થી ૨૩	૨	૧	-	૧	-	-	ગાંધી આશ્રમની સામે લીમડા ઉપર માળામાં એક જોડી હોય છે. બચ્ચું પણ હાલ છે. ગાંધી આશ્રમ સામે ખાદી મંદિર પાસે લીમડા ઉપર માળો છે. ગીદ બેઠેલું હોય છે.
	લીમડે (૧)	-	૧	૧	-	-	૧	-	
શ્રીમનભાઈ શ્રીજની આજુમાં	લીમડે (૧)	૧ થી ૪	૨	૧	-	-	૧	-	લીમડા ઉપર બહુ જ ખુલ્લો દેખાય તેવો માળો છે. ગીદ, ઈંડું સેવે છે. થોડું દૂર બીજું ગીદ સતત બેઠેલું દેખાય છે.
સાબરમતી સ્ટેશન	નીલગિરી લીમડે	૬ થી ૩૩	-	-	-	-	-	-	૨૪-૧૧-૦૧ના રોજ માળામાં ગીદ, ઈંડું સેવે છે.
	લીમડે	૫ થી ૨૨	૨	૧	-	-	૧	-	
	લીમડે	-	૧	૧	-	-	૧	-	૧૮-૦૧-૦૧થી આ માળામાં પક્ષી બેઠેલું જોવા મળે છે.
સાબરમતી ડી' પ્રેમન	લીમડે (૧)	-	૧	-	૧	-	૧	-	બાજુના પીપળામાં ૨૫ ગીદનો સતવાસો છે. હાલ પણ ઈંડું સેવાય છે.
સી.એન. સ્કૂલ	લીમડે (૧)	-	૧	૧	-	૧	-	-	આ વર્ષે પ્રથમ વખત માળો જોયો. એક પંખી માળામાં હોય છે. બીજું તેની આસપાસ હોય છે. તા. ૧૯-૧-૦૨ના રોજ માળો ખાલી હતો.
એન.આઈ.ડી.ની સામે	લીમડે (૧)	૨	૧	-	-	૧	-	✓	તા. ૧૪-૧૦-૦૧ના રોજ લીમડે કપાયેલો છે. ઘડની ઉપર થોડીક ડાળીઓ ફૂટેલી છે. ટોચ ઉપર થોડીક ડાળીઓ ફૂટેલી છે. ટોચ ઉપર માળો છે અને તેમાં પક્ષીઓ બેસે છે.
ક્રિમિયા વિજય	લીમડે (૧)	૨૨	-	-	-	-	-	-	આ વર્ષે તા. ૯-૧૦-૦૧ના રોજ ઉમીયા વિજય ઝાંસીની સાણીના પૂતળાની સામે લીમડા ઉપર જોયા. તેમની સાથે ૨ સફેદીક ઝાંક પણ હતાં. તા. ૮-૧-૦૨ના રોજ પણ બે ગીદ હતાં

ગાંધી પર જાપતો

જગ્યા	વૃક્ષ	ગીધની સંખ્યા		માળાની સંખ્યા		બચ્ચાની સંખ્યા	ઈંડાં સેવન	ગયા વર્ષે સફળતા	નોંધ
		રાતવાસો	માળા પાસે	ટોચ ઉપર	મધ્યમાં				
લો ગાર્ડન ક્રમિક્ષરનો બંગલો	શિરીષ (૧)	૧	૨	૧	-	-	-	-	તા. ૨૦-૯-૦૧ના રોજ જૂના માળાની જગ્યાએ નવો લીલાં પાનનો નવો માળો હતો.
આઈ.આઈ.એમની બહાર	લીમડે (૧)	-	૨	૧	-	-	-	✓	ગયા વર્ષે, પાછળથી માળો ધ્યાનમાં આવ્યો હતો. આખા વર્ષ દરમિયાન પક્ષીઓ બેસતાં. લીમડાના એક છેડે ગીધનો અને બીજા છેડે સમડીનો માળો છે. બન્ને ઈંડાં સેવતાં દેખાય છે.
ટિબક બાગ પૂલના પૂર્વ છેડે	લીમડે (૧)	-	૨	૧	-	-	-	-	લીમડા ઉપર પ્રથમ વખત માળો જોયો. બાજુના અરડૂસા પર પહેલાં પક્ષીઓ રાતવાસો કરતાં. હમણાના કેટલાક વખતથી પક્ષીઓ ન હતાં, પરંતુ તા.૧૫-૧૨-૦૧ના રોજ માળો ધ્યાનમાં આવ્યો.
ગુજરાત કોલેજ	અરડૂસો (૨)	૧થી૧૪	-	-	-	-	-	-	જૂન,જુલાઈમાં પક્ષી ઓછાં હતાં. ઓગષ્ટ, સપ્ટેમ્બરમાં થોડાં વધ્યાં.
ડૉ.મુન્શીની હોસ્પિટલના ખાંચામાં	લીમડે	-	૧	૧	-	-	૧	✓	લીમડાની ટોચ ઉપર એક ગીધ ઈંડું સેવે છે. આ માળાનો ઉપયોગ ફૂલી વાર થયેલ છે.
લોગાર્ડન	નીલગિરિ		૧	૧		૧	----	
એલ.ડી.એજી કોલેજ પાસે	અરડૂસો		૧		૧	૧			બાજુના ઝાડ ઉપર બીજું ગીધ બેસી રહે છે.
ડૉ.મુન્શીના બાજુના ખાંચામાં બંગલામાં	લીમડે (૧)	-	૧	૧	-	-	૧	✓	મુન્શીના ખાંચાની બાજુના બંગલામાં લીમડાની ટોચ ઉપર આવેલા માળામાં ઈંડું સેવાય છે. આ માળાનો ઉપયોગ ફૂલી વખતે થયેલ છે.
હઠીસીંગના દહેરાં	શિરીષ (૧)	૧૦	૨	૧	-	-	૧	✓	હઠીસીંગના દહેરાંની અંદર, મિનારાની પાછળ ઝાડ ઉપર જૂના માળાનો ઉપયોગ આ જોડે કર્યો છે.
એડવાન્સ મીલની બહાર	પીપળો (૧)	-	૨	૧	-	-	૧	✓	એડવાન્સ મીલની બહાર હનુમાન મંદિર પાસે પીપળા ઉપર જૂના માળાનો ઉપયોગ. હાલ પણ પક્ષીઓ છે.
સ્વામિનારાયણ મંદિરની બાજુમાં	લીમડે (૧)	૬	૧	૧	-	-	૧	-	સ્વામિનારાયણ મંદિર, શાહીબાગની પાસે લીમડાનો ઉપયોગ રાતવાસો માટે થતો. ત્યાર બાદ, એક જોડીઓ ત્યાં નવો માળો ફેલે છે.
હઠીસીંગનાં દહેરાંની સામે	લીમડે (૧)	૨૨	-	-	-	-	-	-	પક્ષીઓએ જૂન મહિનાથી રાતવાસો કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. હાલ પણ હોય છે.

૧૭ પક્ષીગણતરીથી વિશેષ કંઈક કરીએ

સૌ પ્રથમ તો સર્વે મિત્રોને મારા નમસ્કાર ! આપણે સૌ રૂબરૂ તો મળી શકતા નથી, પરંતુ 'વિહંગ' દ્વારા આપણા વિચારો તથા માહિતીની આપલે કરી શકીએ છીએ. તે બદલ આપણે 'વિહંગ'ના સંપાદકીયગણના હમેશાં ઋણી રહીશું.

'વિહંગ'માં ઘણાં મિત્રોના લેખમાં તેઓની નોંધ ઉપરાંત, ખૂબ જ અનુભવી એવા તજજ્ઞોની નોંધમાં વાંચવા મળે છે કે, "થોડાં વર્ષો પહેલા અમુક પક્ષીની જાત અહીં જોવા મળતી, પરંતુ આજે બહુ જ જૂજ સંખ્યામાં જે - તે સ્થળે આવે છે." આવું શા માટે બન્યું ? શું સરકારની નીતિઓ, ઉદ્યોગોનો વિકાસ તથા પ્રદૂષણ જ આ માટે જવાબદાર છે ? ના ! હું સૌ પ્રથમ આપણને સૌને આવું થવા માટે જવાબદાર ગણાવીશ. કારણ કે, આપણે બધું જાણતાં હોવા છતાં બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે વ્યસ્ત રહીએ છીએ. આ એક હકીકત છે.

મિત્રો, આપણે ત્યાં (ગુજરાતમાં) ઘણી જ બહોળી સંખ્યામાં પક્ષીનિરીક્ષકો છે, પરંતુ કદાચ સમયના અભાવે આમાંના ઘણાં મિત્રોને માત્ર પક્ષીઓની યાદી બનાવવામાં તથા પક્ષીનિરીક્ષણ કરવામાં વધારે રસ છે. 'પક્ષી નિરીક્ષણ', એ પ્રકૃતિ સંરક્ષણ અંતર્ગત એક પ્રવૃત્તિ કહી શકાય, પરંતુ આ 'પ્રવૃત્તિ' કરવા પાછળનો ઉદ્દેશ આપણે નૂલી ગયા હોઈએ એવું લાગે છે. આથી જ આપણે આજે પક્ષીગણતરી જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં જ વ્યસ્ત રહીએ છીએ. પક્ષીઓનાં રહેઠાણ (Habitat) સાચવવામાં કે ત્યાં તેઓનું પ્રજનન શક્ય બને તેવા અનુકૂળ સંજોગો ઊભા કરવામાં, વેઢે ગણી શકાય તેટલા લોકો જ કાર્યરત છે. આજે 'પીરોટન', 'ખીજડિયા', 'નળસરોવર' તથા 'ગીર' જેવા અનેક વિસ્તારો નાશ પામી રહ્યા છે અથવા તેમની સામે ખતરો છે. ખડમોર (Lesser Florican), ટિલોર (Houbara), ધુવડ (Owl), ધોરડ (Great Indian Bustard), ગીધ (Vulture) તથા ઘણાં શિકારી પક્ષીઓ (raptors)ની જાતો બહુ જ ઝડપથી નાશ પામી રહી છે. શું પક્ષીગણતરી કરવાથી કે વિવિધ "મિટીંગો" કરવાથી બધું બચી જશે ? આવું ક્યાં સુધી ચાલશે ? દા.ત. ૧૯૮૮માં રાજકોટમાં "Asian Crane Congress"ની મીટીંગ હતી,

જેમાં દેશ-વિદેશના તજજ્ઞો આવેલાં. ઘણાં સૂચનો આવ્યા અને આજે માત્ર ૧૨ વર્ષમાં સારસની હાલત જુઓ ! તે સૌરાષ્ટ્રમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. આજે આપણે ત્યાં ઘાસિયા પ્રદેશોની હાલત જુઓ ! તેને પડતર જમીન (wasteland)ની જેમ રાખવામાં આવે છે. આપણે ક્યાં સુધી હાથ પર હાથ રાખીને બેસી રહીશું ? શું પક્ષીઓની યાદી કે પક્ષીગણતરી કરવાથી આ પક્ષીઓની જાતો કે તેઓના આવાસો બચી શકશે ? તેઓનું પ્રજનન શક્ય બનશે ?

આથી મિત્રો, આપણે માત્ર પક્ષીનિરીક્ષક ન બની રહી એક પ્રકૃતિસંરક્ષક બનવું પડશે. પક્ષીઓનાં રહેઠાણ તથા તેઓના વિસ્તારોને બચાવવાના પ્રયત્નો કરવા પડશે. દેશી ઘટાટોપ વૃક્ષો (વડ, પીપળ, લીમડો, બહેડો, ચરલ, હલદરવો, બાવળ, સાદડ) વાલી ઉછેરવાં પડશે કે જેથી, શિકારી પક્ષીઓ કે અન્ય પક્ષીઓ ત્યાં માળો બાંધી શકે. હું પક્ષીનિરીક્ષણ પક્ષીગણતરી કે, પક્ષીની યાદી બનાવવાનો વિરોધી નથી પરંતુ આવી પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, જે આપણામાંના ઘણાં ભૂલી ગયા છે, તેને યાદ અપાવવાની કોશિશ કરું છું. આજે તમામ જાતિની ગણતરી કરવાને બદલે જે જાતિઓ ભયમાં મુકાયેલી છે તેમની ગતરી કરવી વધારે જરૂરી છે, જેથી સમય, શક્તિનો ઓછો વ્યય થશે અને ફાયદો વધુ થશે.

મિત્રો, શું આપણે બધાં એકજૂથ થઈને આપણાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રો, ઘાસનાં વીડો તથા જંગલોને બચાવવા કંઈક ન કરી શકીએ? જો આજે આપણે આ બાબતની ગંભીરતાથી નોંધ નહીં લઈએ તો કદાચ ચિલોત્રા (Grey Hornbill), સારસ, ધોરડની જે હાલત આપણાં રાજ્યમાં થઈ તેવીજ હાલત, ખડમોર, ટિલોર, રાજગીધ (King Vulture), જેવી અનેક જાતોની થશે.

ગૌરાંગ જોષી

નાની બજાર, સટોડિયા સ્ટ્રીટ, ગોંડલ-૩૬૦૩૧૧

❧ અસામાન્ય પક્ષીઓની હાજરી અને ગેરહાજરી વિષે

'વિહંગ' અંક ૧૩, પૃ. ૧૫ ઉપર લાલસિંહભાઈ રાઓલે કેટલીક નોંધ ઉપર મારી ટિપ્પણી માંગી હતી. તેના અનુસંધાનમાં જણાવવાનું કે, આજ અંકમાં મારો સહજ પ્રતિભાવ પ્રગટ થયો છે, જેમાં ઉત્સાહી, યુવાન પક્ષીનિરીક્ષકો વધારે સંયમ દાખવે તો પોતાની પ્રતિભા વધે, તે વાત મેં કરી છે. આ ત્રણેય નોંધ સ્વીકારવા માટે હું અચકાઉં છું. તેના કારણ નીચે પ્રમાણે છે.

* 'Whitebreasted Laughing Thrush' (હસતું લેવું) જો ગુજરાતમાં ખરેખર આવે તો એક વિક્રમ ગણાય કારણ કે, નોંધેલ વિસ્તાર, દક્ષિણમાં પશ્ચિમઘાટના ભારે વરસાદી જંગલો છે. ક્ષારટકના બ્રહ્મગિરિ પર્વતની ઉત્તરે આ પક્ષી જોવા મળ્યું નથી. વધારે ઉત્તર તરફ હાજરી હોય, પણ ગુજરાત વધારે દૂર છે.

* 'Whitebreasted Flycatcher' પણ પશ્ચિમઘાટનાં ભેજવાળા જંગલોનું પક્ષી છે. લોનાવલાથી થોડે ઉત્તરે ભીમાશંકરથી દક્ષિણના ઘાટોમાં રહેતું આ પક્ષી ગુજરાતમાં મળી આવે તે સંભવિત છે, છતાં વધારે નિરીક્ષણ માંગી લે છે.

* 'Firebreasted Flowerpeker' ગુજરાતમાં કોઈ સંજોગોમાં મળે નહીં. કારણ કે, તે હિમાલયનાં જંગલોનું પક્ષી છે. ઉનાળામાં ૩૦૦૦મી. ની ઊંચાઈ સુધી દેખાય, જ્યારે શિયાળામાં તળેટીના પ્રદેશમાં ઊતરી આવે. કોઈ ભૂલ થઈ લાગે છે.

યુવાન પક્ષીનિરીક્ષકોને ભારપૂર્વક સલાહ આપવી જરૂરી છે કે, ઉત્સાહ કાબૂમાં રાખી કોઈ પણ નવી નોંધ કરતાં પહેલાં ખૂબ ચોકસાઈથી નિરીક્ષણ કરવું.

થોડા દિવસો પહેલાં, વડોદરાથી રાજુ વ્યાસ મને મળવા આવેલા. મુખ્યત્વે મારે સાપો બાબત માહિતી તથા સલાહ જોઈતાં હતાં, છતાં પક્ષીઓ બાબતે વાત સહેજે થાય. તેઓએ ત્યાં કચ્છી પિહો (Brown Chat) જોયો હતો, તેની જાણ કરી. પહેલા પણ વડોદરામાં આ પક્ષીની નોંધ થઈ હતી, જે 'વિહંગ'માં આ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આમ વડોદરા ખાતે બે અલગ જગ્યાએ આ પક્ષી હોવાનું સ્પષ્ટ થયું. વધારે જોડીઓ ત્યાં હશે જ. સાથેસાથે, ગાંધીનગર પાસે વાવોલ

ખાતે આ પક્ષી જોયાની જાણ ભાવનગરના શ્રી નવનીત ભટ્ટે 'વિહંગ'ના છેલ્લા અંકમાં કરી હતી. પક્ષીના શોખીન મિત્રો દરેક દેવચકલીની માદાને બીજી નજર અચૂક આપે. ગુજરાતમાં આ પક્ષીનો વ્યાપ કેટલો છે તેનો અંદાજ આવે.

પ્રાચીન કાળમાં, ગુજરાતના પૂર્વ ડુંગરાઓ ઉપર છેક અર્બુદાચલ સુધી ગીચ વનરાઈ હતી અને આ એક સળંગ અરણ્ય, દક્ષિણે સહ્યાદ્રિની સાથે જોડાયેલું હતું. હવે આ વનપ્રદેશ ચૂંથાઈ ગયો છે અને અલગ અલગ ટૂકડાઓમાં, તેમાં વસતી પક્ષીઓની સ્થાનિક જાતિઓ ટકી રહી છે. આવા રહ્યાસહ્યા ટૂકડાઓની નોંધ કરી તેમાંની વનસ્પતિનું જતન કરવું, એ એક અમૂલ્ય કામગીરી થશે. વૃક્ષારોપણ કરવા કરતાં કુદરતી વનસંપત્તિનું સંપૂર્ણ રક્ષણ વધારે સારા પરિણામો આપશે. આ ચોમાસામાં આ વાતની સ્પષ્ટ સમજણ, હિંગોળગઢના મોતીસરીના જંગલમાં જોવા મળે છે. રક્ષણનું ખૂબ જ સુંદર કાર્ય થયું છે અને વરસાદ ઓછો પડવા છતાં ઘાસ અને વનસ્પતિ ફૂલીફાલી છે. આ કામ માટે જંગલખાતાના કર્મચારીઓને ખરેખર બિરદાવવા જોઈએ. જો બે મહિનાની સચોટ કામગીરી હિંગોળગઢ જેવા ડુંગરાળ પ્રદેશમાં જ્યાં વરસાદ અનિયમિત છે તથા પવન વધારે છે, ત્યાં આ પરિણામો સર્જે તો બીજા વિસ્તારોમાં કેટલી હદે વનઆબાદી ઊભી કરી શકાય !

પોરબંદરના ભરત રૂઢાણીએ મને ખલીલિની ત્રણ તસવીર બતાવી અને સ્લેન્ડરબીલ ખલીલિ (Slenderbilled Curlew) હોવાની શંકા વ્યક્ત કરી. મોટી અને નાની ખલીલિ (The Curlew and Whimbrel) ને તો આપણે ઓળખીએ છીએ, પણ સ્લેન્ડરબીલ ખલીલિ એ ત્રીજી જાત છે અને તસવીર શંકાસ્પદ હતી. આ નોંધ ગુજરાત અને ભારત માટે ખૂબ જ અગત્યની છે, ખાસ તો એટલા માટે કે, આ જાત વિશ્વમાં ઓછી સંખ્યા ધરાવે છે. વધુમાં ભરતે એમ પણ જાણ કરેલ કે, જ્યાં આ તસવીર લીધેલી ત્યાં આ પક્ષીનાં ટોળાં જોયેલાં. ખાસ નોંધ રાખવી કે આ ખલીલિ ઊડતી નજરે નાની ખલીલિ હોય તેવો ભાસ થાય છે. ભરતને મેં સલાહ આપી કે, તેઓ ત્રણેય તસવીરો બી. એન. એચ. એસ. ને મોકલે તથા વિહંગમાં પણ પ્રકાશિત કરે.

(૩૦-૧૧-૦૧)

લલકુમાર ખાચર
ગાંધીનગર

શહેરી પક્ષીઓની દોડધામ !

'વિહંગ'ના શરદ ૨૦૦૧ના અંકમાં શાંતિભાઈ વરૂની કાળી કાંકણસારના વીજ થાંભલા પરના માળા વિશેની નોંધ વાંચી. હાલના સમયમાં ઝાડ મોટાં પ્રમાણમાં, ઠેર ઠેર કપાઈ ગયા હોવાથી અમુક પક્ષીઓ વીજળીના ઊંચા થાંભલા પર પોતાના માળા બાંધે છે. મેં કાગડા, ધોળવો ઝુમ્મસ (Tawny Eagle) જેવાં પક્ષીઓના માળા આવા ઘણા થાંભલા પર જોયા છે. કાંકણસાર ઘણી વાર બીજાં પક્ષીઓના જૂના માળાનો ઉપયોગ કરતી હોય છે. કચ્છમાં મેં કાંકણસારને નાળિયેરી પર માળા કરતાં જોઈ છે. મારી પોતાની વાડીમાં આંબલી, લીમડા વગેરેનાં મોટાં ઝાડ છે, પરંતુ કાંકણસારની એક જોડી દર વર્ષે નાળિયેરીમાં પોતાનો માળો બાંધવાનું પસંદ કરે છે. આ વર્ષે એક બચ્ચું ઉછેર્યું હતું.

ગયા મહિને હું બિમાર થતાં મારે મુંબઈની 'બ્રીચ કેન્ડી' ઈસ્પિતાલમાં દાખલ થવું પડ્યું. મારા ઈસ્પિતાલના ઓરડાની બારીમાંથી દરરોજ પક્ષીનિરીક્ષણ કરતો. ત્યાં સમડી (Pariah Kite), કાગડો અને ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow) મોટાં પ્રમાણમાં જોયા. એક સમડીની જોડી, સામે એક મોટા બહુમાળી મકાનની બારીમાં ગોકવેલ 'એરકન્ડીશન' પર માળો બાંધતી મેં જોઈ. ઈસ્પિતાલના માંગણમાં અમુક ઝાડ હતાં, પણ તેના કરતાં અનેકગણી વધુ ઊંચાઈ ધરાવતા મકાનને આ પક્ષીઓએ પસંદ કર્યું, તેમ મને લાગ્યું. થોડાં વર્ષો અગાઉ મેં મુંબઈમાં અમારા છઠ્ઠા માળે આવેલ ફ્લેટમાંથી સામેના એક બહુમાળી મકાનના ઝરૂખા (balcony)માં લોઢાની જાળી છે, તેમાં કાગડાને માળો કરતાં જોયા.

ઈસ્પિતાલની બારીમાંથી આ જે દૃશ્ય હું જોતો તેના પરથી એવું લાગ્યું કે, શહેરમાં રહેતાં માણસો, જેમ પોતાના કામમાં વ્યસ્ત, આમતેમ ઝડપથી ચાલ્યા કરે, તેમને

નિરાંતે ઊભા રહી એકબીજા સાથે વાતો કરવાનો પણ સમય ન હોય, તેવી રીતે 'શહેરી' પક્ષીઓ પણ આમતેમ ઊડ્યાં જ કરતાં હતાં. જેવી રીતે કુદરતી માહોલમાં પક્ષીઓ ઝાડ પર જરા વાર બેસે, વિરામ કરે, પાંખો અને પીછાં ચાંચ વડે સાફ કરે, તેવી રીતે એ શહેરી પક્ષીઓને નિરાંતનો સમય જ ન હોય તેવો મને ભાસ થયો. સામાન્ય રીતે સમડીને ઊંચે ઊડવાની પાંખો સ્થિર રાખી ચક્કર લગાવવાની ટેવ હોય છે, પરંતુ કુદરતી માહોલમાં તે થોડો સમય બેસતી હોય છે. તેથી વિપરીત શહેરમાં રહેતી સમડી ઊડ્યા જ કરતી હતી અને થોડી વાર કોઈ ઊંચા પાઈપ કે અગાસીની પાળી પર બેસે, પણ પછી તરત જ તેનું ઉડ્ડયન ચાલુ કરી દે. ફક્ત જે સમડી 'એરકન્ડીશન' પર માળો બાંધતી હતી તે નાળિયેરી અને બીજા ઝાડ પર ઊતરી સળીઓ તોડતી મેં જોઈ. કબૂતરો પણ વારંવાર એક મકાન પરથી બીજા પર ઊડતાં જ રહેતાં મેં જોયાં. આમ શહેરી મનુષ્યોની જેમ પક્ષીઓની પણ એ કૃત્રિમ વાતાવરણમાં દિનચર્યા નિહાળવાનો મને મોકો મળ્યો.

આ લખાણની શરૂઆત પંખીના માળાના વિષયથી કરી. છેલ્લે, આજથી બાવન વર્ષ પૂર્વે નોંધેલ પંખીજગતની ઘટના યાદ આવી જતાં, તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરું છું. અમારી કલબમાં એક નીલગિરિનું સુકાઈ ગયેલ ઊંચું વૃક્ષ હતું, જેના પર સને ૧૯૪૮માં એક કાગડાની જોડીએ માળો બાંધેલ. બીજી સાલ (૧૯૪૯), શિકરાની જોડીએ તે માળો, તેમની પ્રજનન ઋતુમાં પસંદ કર્યો. આ પછી એ જ માળાનો વધારે બાંધકામ કર્યા બાદ કાળી કાંકણસારે (Black Ibis) ઉપયોગ કર્યો ! એ જ અરસામાં કાગડાએ રણજીતવિલાસ પેલેસની અગાસીમાં પથ્થરની ધુમ્કેટીમાં બચ્ચાં ઉછેર્યાં હતાં. તે સમયે ભુજમાં ઝાડનો અભાવ હતો.

મ.કુ.હિંમતસિંહજી, ભુજ

(અનુસંધાન પા. નં. ૨ ઉપરથી)

સંખ્યા પર અંકુશ રાખે છે તેવું લેખકો જણાવે છે. આવાં માંસભક્ષી ચામાચીડીયા (Vampire Bats) ઉત્તર ગુજરાતમાં થતા હોવાનું મી. કંપે નોંધ્યું છે ખરું, પણ ગુજરાતમાં બધે તે છે? હોય તો કેટલાં? મને આનો અનુભવ નથી. 'વિહંગ' ના વાચકોમાંથી કોઈને હોય તો જરૂર જણાવે. લેખકો લખે છે, જે કોઈ ગિરનાર ગયું હશે તેને એની ભેંકાર ખીણો માથેની ટૂંકો પર અસંખ્ય, એકસોથી માંડી હજાર હજાર ગીધોની હારમાળા નજરે ચડ્યા વિના નહીં રહી હોય." શ્રી લવકુમાર ખાયરનો અનુભવ છે કે, ગુજરાતમાં દેખાતાં બધી જાતનાં

ગીધ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં ત્યાં જોવા મળે છે, પણ હજારોની સંખ્યામાં? આજે ગીધની દશા કેવી છે? ગીધ હવે દુર્લભદર્શન થવા લાગ્યાં છે. કોયલને લેખકોએ સંપૂર્ણ શાકાહારી કહી છે તે બરાબર નથી. નાનાં પંખીઓનાં ઈંડાં ગળી જતી ઘણાએ તેને જોઈ છે.

આવા થોડા હકીકત- દોષો બાદ કરતાં પંખીઓ વિશેનું આ પુસ્તક તેની નવતર રજૂઆત, લખાણની સૈલી અને પક્ષીઓ અંગે આપેલ પ્રચૂર વીગતોને લીધે પક્ષીપ્રેમીઓએ વાંચવા જેવું છે.

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧.

ખડમોર : રામપુરા વીડીના વિશેષ સંદર્ભ સાથે

જો કોઈ ગામની આસપાસ ઘાસનાં નાનાં મોટાં બીડ હશે અને રક્ષિત હશે તો, ત્યાંના રહીશો આ પક્ષીથી અજાણ નહિ હોય. લગભગ દેશી કૂકડાના કદનું આ પક્ષી તેની વિશિષ્ટતાઓ, ખાસિયતોને લઈને જ નામશેષ થવામાં છે. આજથી ૧૨૦ વર્ષો પૂર્વે, જ્યારે આ પક્ષીની સંખ્યા ખાસ્સી હતી ત્યારે, બે પક્ષીપ્રેમી અંગ્રેજો, હ્યુમ અને માર્શલે ૧૮૭૯માં લખેલું, “આ સુંદર પક્ષી તેની ખાસિયતોને લઈને શિકારીઓમાં ‘ગેમબર્ડ’ તરીકે જે રીતે પ્રિય છે અને તેનો જે રીતે શિકાર થાય છે, તે જોતાં હવે પછીનાં ૫૦ વર્ષોમાં તો તે લગભગ નાશ પામી ચૂક્યાં હશે.” દોસ્તો, ૧૨૦ વર્ષો આ વાતને થઈ ગયાં છતાં આપણે આ પક્ષી જોઈ શકીએ છીએ. આપણે નસીબદાર છીએ, કદાચ હવે પછીની પેઢી આપણા જેટલી નસીબદાર નહીં હોય !

એક તબક્કે આ પક્ષી ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર જોવા મળતાં હતાં, હવે તો અમુક મર્યાદિત સ્થળોએ અને તે પણ જૂજ સંખ્યામાં જોવા મળે છે. ‘Bombay Natural History Society’ એ આ પક્ષીની મહત્તા સમજી, સ્વીકારીને તેના અંગે અભ્યાસ, ૧૯૮૪માં શરૂ કર્યો હતો. ૧૯૯૦માં પૂરા થયેલા અભ્યાસને અંતે જે માહિતી આપણને મળી છે તે ખરેખર દરેક પક્ષીપ્રેમીએ જાણવા જેવી છે. (Status and Ecology of the Lesser Florican and Bengal Florican - BNHS - 1990)

રામપુરા ઘાસબીડ, દાહોદથી ૬ કિ.મી. દૂર છે અને ઈંદોર - વડોદરા ‘હાઈવે’ને અડીને આવેલું છે. આ ઘાસબીડ ગુજરાતનાં સહુથી મોટાં ઘાસબીડો પૈકીનું એક છે. તેનો વિસ્તાર ૨૨૦૦ હેક્ટર જેટલો છે. ૧૯૮૫ની સાલથી પ્રકૃતિ મિત્ર મંડળ, દાહોદના સભ્યો લગભગ દરેક વર્ષે, આ પક્ષીનું સર્વેક્ષણ કરતા આવ્યા છે. દરેક વર્ષે ખડમોર ઓછા-વત્તા આવ્યાં તો છે જે. તેઓની સંખ્યાનો આધાર વરસાદ પર છે. દુષ્કાળનાં વર્ષોમાં ૨-૩ પણ જોયાં છે, જ્યારે સારા વરસાદમાં સરેરાશ ૨૫ થી ૩૫ પણ જોયાં, નોંધ્યાં છે. આ સંખ્યા વધુ પણ હોઈ શકે છે, કારણ કે, અહીંનું ઘાસબીડ વિશાળ હોઈ સમગ્ર વિસ્તારનું એક સાથે સર્વેક્ષણ કરવું મુશ્કેલ છે. અમે લોકોએ મહત્તમ, ૪૩ ખડમોર ૧૯૯૨માં નોંધ્યાં હતાં. રામપુરા ઘાસબીડ ઉપરાંત દાહોદની આજુબાજુનાં છૂટાં છવાયાં

ઘાસબીડો જેવાં કે, નવાગામ, બોરડી, ખોડવા, ખડદા વિ. વિસ્તારોમાં પણ ખડમોર છૂટાં છવાયા દેખાય છે. આ બધા વિસ્તારો આદિવાસી વસ્તીથી ઘેરાયેલા છે, અને આદિવાસીઓ આ પક્ષીની મહત્તાથી અજાણ હોઈ, ખાસ્સો શિકાર થાય છે.

પ્રકૃતિ મિત્ર મંડળના સભ્યોએ ૧૯૯૬ની સાલમાં તે વખતના અહીંના RFO શ્રી હેમંતભાઈ સુધાર તથા વનવિભાગના સહયોગથી ખડમોરને ‘રીંગ’ પહેરાવી હતી, પરંતુ હજુ સુધી એ ‘રીંગ’ની કોઈ વળતી નોંધ મળી નથી.

આ પક્ષી ચોમાસામાં ફક્ત આપણા ગુજરાતમાં જ નહીં પરંતુ મધ્યપ્રદેશમાં અને રાજસ્થાનના કેટલાક વિસ્તારોમાં આવે છે. આપણે ત્યાં પ્રથમ વરસાદમાં આવી જાય છે (અષાઢ-જૂન). અહીં આવે છે ત્યારે ઘાસ પૂરતું ઊંચું નથી હોતું, તેથી નજીકના ખેતરમાં કે નાનાં ઝાડી- ઝાંખરામાં તે છુપાઈ રહે છે. આપણે ત્યાં તે જૂનથી માંડીને ઓકટોબરનાં અંત કે નવેમ્બરની શરૂઆત સુધી રોકાય છે, પ્રજનન કરે છે. બાકીના મહિનાઓ નવેમ્બરથી જૂન સુધી, એટલે કે શિયાળો અને ઉનાળો, તે મહારાષ્ટ્ર, પશ્ચિમ બંગાળ, બિહારનાં ગંગાનાં મેદાનો, ઉત્તરપ્રદેશનાં તરાઈનાં મેદાનો, નેપાળ અને દક્ષિણમાં આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક સુધી છૂટા છવાયા ફેલાઈને રહે છે.

ખડમોર તેની ખાસિયતો અને વિશિષ્ટતાઓને લઈને જ વર્ષોથી પક્ષીવિદો, શિકારીઓ અને સામાન્ય લોકોને આકર્ષતું આવ્યું છે. જહાંગીરે પણ આ પક્ષીની નોંધ કરી છે. અંગ્રેજોએ પણ તેના વિશે લખ્યું છે. અહીં પંચમહાલમાં આ પક્ષીની પહેલી નોંધ ૧૯૧૨માં બેકરે કરી હતી.

આપણા પક્ષીવિદ્ સ્વ. ધર્મકુમારસિંહજીએ તેઓના પુસ્તક ‘Sixty Indian Birds’ માં આ પક્ષી અંગે ખાસ્સી માહિતી આપી છે. આ પક્ષી માટેનું તેઓશ્રીનું અવલોકન અને અભ્યાસ ખરેખર દાદ દેવા યોગ્ય છે. તેઓશ્રીએ છેક ૧૯૪૫માં ખડમોરને ‘રીંગ’ પહેરાવીને તેની જાણકારી મેળવવા પ્રયત્નો કર્યા હતા.

‘પંખીજગત’માં, સ્વ. પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈએ પણ ખડમોર અંગે સુંદર માહિતી આપી છે.

BNHSના ખડમોરના 'પ્રોજેક્ટ'ના અનુસંધાનમાં શ્રી રવિશંકરનું, શ્રી અસદ રહેમાની અને અંતમાં શ્રી નટરાજને આ પક્ષી માટે ખૂબ જ ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે. તેના અનુસંધાનમાં જ ૧૯૯૪માં ડિસેમ્બરની રજી તથા ૩જી તારીખે વડોદરામાં ખડમોર ઉપર કાર્યશિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ખડમોરની ઘટતી જતી સંખ્યા ઉપર ખૂબ જ ગંભીરતાથી વિચારણાઓ થઈ હતી. કેટલીક સમિતિઓની રચના પણ કરવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ, છૂટુંછવાયું થોડું કામ થયું પણ હશે, પરંતુ આજે કશી માહિતી મળતી નથી. છેલ્લા આંકડા પણ મળતા નથી. ૧૯૮૦માં આ પક્ષીની સંખ્યા ૪૫૦૦ હતી. ૧૯૯૪માં ૨૨૦૦ની આસપાસ હતી. ખડમોર માટે જ અભયારણ્ય હોય એવાં બન્ને અભયારણ્ય મધ્યપ્રદેશમાં છે, સેલાના ખડમોર અભયારણ્ય તથા સરદારપુર ખડમોર અભયારણ્ય. અહીં રામપુરામાં પણ જૂનથી નવેમ્બર સુધી ઘાસબીડની ચોકી માટે વનખાતા તરફથી ચોકીદારો નિયુક્ત થતાં હોઈ આ દિવસો પૂરતું ખડમોરને રક્ષણ મળી રહે છે.

૧૯૭૨નાં Wildlife Protection Act, પરિશિષ્ટ-૧ મુજબ ખડમોરને સંપૂર્ણ રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. આ પક્ષીનાં પકડવા, મારવા તથા શિકાર કરવા ઉપર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ છે.

આ પક્ષીની વિડીયોગ્રાફી તથા ફોટોગ્રાફી માટે ૧૯૯૫માં BBCની ટીમ દાહોદ ખાતે આવી હતી. સુરતના શ્રી મુકેશ ભટ્ટે તથા 'પ્રકૃતિ મિત્રમંડળ', દાહોદના સભ્યો, શ્રી સૈફીભાઈ કડીવાલા તથા ડૉ. મેહુલ શાહે પણ ખડમોરની સુંદર વિડીયોગ્રાફી - ફોટોગ્રાફી કરી છે.

આપણે હવે આ પક્ષી અંગે ટૂંકમાં જાણીએ.

ખડમોર એ Otididae કુળનું પક્ષી છે. આ કુળનાં પક્ષીઓ ૪૦૦-૫૦૦ લાખ વર્ષોથી પૃથ્વી ઉપર અસ્તિત્વમાં છે, તેવું તેના જૂનામાં જૂના અસ્મિ અવશેષો પરથી ફલિત થાય છે. ભારતમાં આ પક્ષીના કુળની ૪ જાતિઓ જોવા મળે છે.

- ૧ ઘોરડ (Great Indian Bustard, *Ardeotis nigriceps*)
- ૨ ખડમોર (Lesser Florican, *Sypheotides indica*)
- ૩ બેંગાલ ફ્લોરિકન (Bengal Florican, *Houbaropsis bengalensis*)

૪ ટિલોર (Houbara Bustard, *Chlamydotis undulata*)

ઉપરનાં ૪ પૈકી પ્રથમ ત્રણ, ભારતનાં સ્થાયી નિવાસી છે, જેમનાં અસ્તિત્વ જોખમમાં છે, જ્યારે છેલ્લું, શિયાળુ મુલાકાતી છે.

ખડમોર, તેની અન્ય જાતોની સરખામણીમાં સહુથી નાના છે. નર ખડમોર પુષ્ક હોય તો લગભગ ૪૫ સે.મી. અને માદા ખડમોર પુષ્ક હોય તો ૫૭ સેમી. ઊંચા હોય છે. નર કરતાં માદા ઊંચી હોય છે. સરેરાશ વજન ૫૦૦ થી ૭૦૦ ગ્રામ જેટલું છે. પ્રજનનઋતુ સિવાયનાં દિવસો દરમિયાન નર માદા બન્ને, દેખાવમાં સરખા લાગે છે, સિવાય કે નરની પાંખોનાં સફેદ પીંછા. પ્રજનનઋતુમાં નરનો દેખાવ ખૂબ જ રૂઆબદાર લાગે છે. આ દિવસો પૂરતાં, નરની ગરદન, છાતી, પેટાળ અને આંખો પાસેના કલગી જેવાં પીંછાં, કાળા રંગના હોય છે. પાંખોની ઉપરના ભાગમાં તપખીરિયા રંગનું ચીતરામણ હોય છે. પગ લાંબા અને ઝાંખા પીળાશ પડતા અને આંખો ઘેરી કથ્થઈ હોય છે. ચાંચ ખૂબ તીક્ષ્ણ, મેલા લીલા ચટની રંગની અને તેની કિનારી પીળાશ પડતી હોય છે. એના ખભા પાસેથી સફેદ પટ્ટો શરૂ થાય છે, જે પાંખના છેડા સુધી પહોંચે છે. માદા એક સરખા તપખીરિયા રંગની હોય છે. તેના ઉપર કાળી ભાત હોય છે. પ્રજનન સમય પૂરો થતાં નર-માદા બંને સરખા દેખાય છે ફક્ત નરની પાંખ ઉપરનો સફેદ પટ્ટો, અલગ ઓળખ આપે છે. આમ તો આ પક્ષી ખૂબ જ શરમાળ છે. જેમ જેમ તેની નજીક જઈએ, તેમ તેમ લપાતું છુપાતું તે દૂર ને દૂર જતું જાય છે. પગ લાંબા હોવાથી ચાલવામાં ખૂબ જ ચપલ અને ઉતાવળિયું છે, ઊડવાનું ન છૂટકે જ રાખે છે. માદા તો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ખૂબ તપશ્ચર્યા કરીએ અને સંજોગો અનુકૂળ હોય તો જોવાઈ જાય.

એક મોટો વરસાદ થતાં જ તેમનું આગમન શરૂ થઈ જાય છે. આવતાંની સાથે જ નર પોતાની ક્ષેત્ર - મર્યાદા (territory) અંકિત કરે છે. આવી ક્ષેત્ર-મર્યાદા ઘાસબીડનાં ક્ષેત્રફળ અને નરની સંખ્યા પર આધારિત છે. રામપુરા ઘાસબીડ વિશાળ હોઈ આવી ક્ષેત્ર મર્યાદા ૧ થી ૨ હેક્ટર સુધીની રહે છે, જ્યારે વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં આવી ક્ષેત્ર - મર્યાદા ૧૦૦ મી.ની આસપાસ રહે છે. એક વખત ક્ષેત્ર-મર્યાદા નક્કી

થયા પછી તેમાં તે અન્ય કોઈ નરને પ્રવેશવા દેતો નથી. તે સ્વભાવે કજિયાખોર બની જાય છે અને ક્ષેત્ર અધિકાર માટે ઘણી વાર લડતા પણ દેખાય છે. ક્ષેત્રની અંદર જ કોઈ ઊંચી જગ્યાએ તે તેનો અડો જમાવે છે અને ઠેકડા-કૂદકા મારવાનું શરૂ કરે છે. આ માટેનું મુખ્ય કારણ માદાને આકર્ષવાનું જ છે. માદા ક્યારેય કૂદકાં મારતી નથી. ઘણી વાર એક નર તેના ક્ષેત્રમાં કૂદતો હોય તો તેની દેખાદેખીથી નજીકના ક્ષેત્રનો નર વધુ ને વધુ કૂદકા મારે છે. ઘણી વાર અલગ અલગ ક્ષેત્રનાં ૩-૪ નર એક સાથે કૂદકા મારતાં જોવાય છે. આમ તો કૂદકા મારવાનું વહેલી સવારે કે સાંજના હોય છે, પરંતુ વાદળછાયા વાતાવરણમાં નર ખડમોર આખો દિવસ કૂદકા માર્યા કરે છે. આવા કૂદકાઓની સંખ્યા ક્યારેક ૧ દિવસમાં ૫૦૦ સુધીની હોય છે (Conservation of the Lesser Florican - Ravi Shankaran). કૂદકા, ૧.૫ થી ૨ મીટર સુધીની ઊંચાઈના હોય છે. એ કૂદે છે ત્યારે, જે જગ્યાએથી કૂદ્યું હોય ત્યાં જ પાછું પડે છે અને જમીન ઉપર પાછું પડે છે ત્યારે તેની પાંખો અધખુલી હોય છે. આ એક કૂદકાનો સમયગાળો ૧ સેકન્ડની આસપાસ રહે છે. તે જ્યારે ઊંચે કૂદે છે ત્યારે, ટૂર ટૂર કરીને અવાજ થાય છે. આવો અવાજ તેની પાંખોનાં પ્રથમ પીંછા (primaries)ની વિશિષ્ટ રચના થકી થાય છે.

દૂરથી સાંભળતા, આવો અવાજ ટેડડાંના અવાજ જેવો લાગે છે (Sixty Indian Birds, સ્વ. ધર્મકુમારસિંહજી). ઘણી વાર પોતાના ક્ષેત્રનું ઘાસ ઊંચુ થઈ ગયું હોય

તો તે બાજુના ખુલ્લા ખેતરમાં જઈને પણ કૂદકા મારે છે. માદા જ્યારે તેની ક્ષેત્ર - મર્યાદામાં પ્રવેશે છે ત્યારે, નર કૂદકાં મારવાનું બંધ કરી માદાને આવકારવા માટે સામે દોડે છે. પ્રજનન સિવાય નર- માદા ભાગ્યે જ સાથે જોવાય છે.

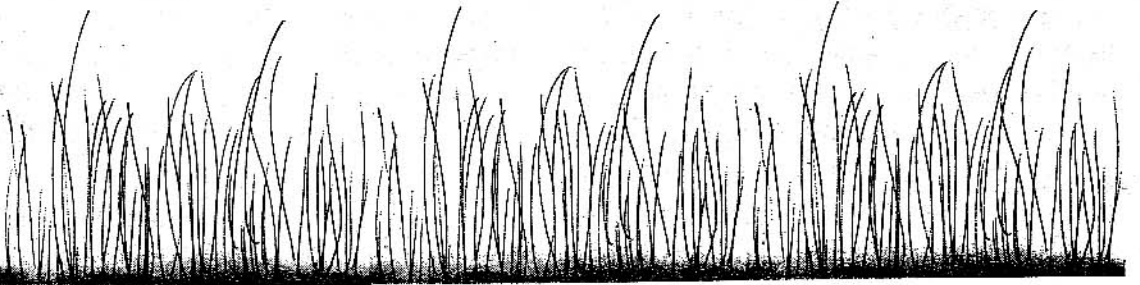
ઘાસની વચ્ચે જ ખુલ્લી પડતી થોડી જગ્યામાં ઘાસનો માળો બનાવી માદા ખડમોર ઈડાં જણે છે. ઈડાં સામાન્યતઃ ૩ થી ૪ હોય છે. ક્વચિત્ ૫ કે ૬ પણ હોય છે. ઈડાંનો રંગ મેલો લીલો અને તેની ઉપર કથઈ ધબ્બાં હોય છે. ઈડાં લંબગોળાકાર હોય છે. ગર્ભાધાનનો ગાળો ૨૫ થી ૨૮ દિવસનો હોય છે. બચ્ચાં, બહાર આવ્યાના એક દિવસમાં તો હરતાં ફરતાં થઈ જાય છે. માદા થોડીક પણ આડીઅવળી થાય તો બચ્ચાં છુપાઈ જાય છે. બચ્ચાં સુકાયેલાં ઘાસમાં એવાં હળીભળી જાય છે, એકદમ નજીક જઈને જોઈએ તો પણ જોવાતાં નથી. બચ્ચાંનાં દુશ્મનો મુખ્યત્વે શિયાળ, લોંમડી, સાપ, શિકારી પક્ષીઓ વગેરે છે.

ખડમોર ખોરાકમાં કશી બાંધણેડ રાખતાં નથી, જે મળે તે આરોગે છે. તમામ પ્રકારની જીવાત, નાના સાપ, તીડ, ઉષઈ, મકોડા, ઢાલીયા, ગરોળી અનાજનાં કૂમળાં ફૂંડાં વિ. આરોગે છે.

ચોમાસું પૂરું થતાં, ઓકટોબરનાં પાછલાં દિવસોમાં કે નવેમ્બરની શરૂઆતમાં તે પરત પ્રયાણ કરે છે. આ સમયગાળામાં ઘાસ સુકાઈ ગયું હોય છે અને ઘાસ વાઢવાનો સમય પણ થઈ ચૂક્યો હોય છે.

અજય મ. દેસાઈ

પ્રકૃતિ, ૨૪ નુંદાવન સોસાયટી, શેડ ટ્રી ગિરધરલાલ માર્ગ, દાહોદ.

મ.કુ.હિંમતસિંહજીની હલમે

✽ કચ્છમાં પ્રકૃતિ તથા પંખીઓના અભ્યાસની પરંપરા

શરૂઆતમાં કચ્છ પશુપાલકોનો મુલક હતો. એ પ્રદેશમાં ખેતીનો વિકાસ બહુ થોડા પ્રમાણમાં થયેલો, પરંતુ ઘાસિયા જમીનો અને વનસ્પતિ વિપુલ પ્રમાણમાં હોવાથી અને મનુષ્યોની સંખ્યા ઓછી હોવાને લીધે જંગલી પશુપક્ષીઓ સારા પ્રમાણમાં હતાં, જેની સાથે પશુપાલન માટે સારો એવો અવકાશ હતો.

લગભગ ઈસુની ૯મી કે ૧૦મી સદીથી સિંધમાં વિપરિત સંયોગોનું નિર્માણ થતાં, ત્યાંના અને અમુક રાજસ્થાનના લોકોએ કચ્છમાં હિજરત કરેલ. આની સાથે કચ્છમાં ખેતીના વિકાસની શરૂઆત થઈ. સાથે સાથે સિંધી, રાજસ્થાની અને અમુક અંશે ગુજરાતી ભાષાના મિશ્રણવાળી કચ્છી ભાષાનું નિર્માણ થયું. કચ્છના લોકો શરૂઆતથી જ કચ્છની વનસ્પતિ, પશુ-પક્ષી અને વિશાળ કુદરતી માહોલમાં રસ લેતા થયેલા. તે એટલી હદે કે, વનસ્પતિ અને જીવસૃષ્ટિનાં નામો પણ ઘડી કાઢેલ, જે આજે પણ પ્રચલિત છે. સૃષ્ટિ સાથે કચ્છીઓનો એટલો તો લગાવ હતો કે, તે તેમના જીવનના પ્રસંગોમાં, કવિતા અને લખાણોમાં, ઉપરાંત, વનવગડાનાં સ્થળોમાં વણાઈ ગયેલ. લગભગ બધાં જ સ્થાનિક પશુપક્ષીને કચ્છી નામો આપવામાં આવેલ. ટેકરીઓ, પાણીનાં વહેણો ઈત્યાદિનાં પણ નામ પાડવામાં આવેલ. પક્ષીઓમાં ટુબ્બણ (Dabchick), હંજ (Flamingo) ઈત્યાદિ. ટેકરીઓ અને સ્થાનિક ભૌગોલિક સ્થાનોમાં સિંહખટલો (ટેકરી યા ડુંગર), સિંહઝર (ખીણ, ravine) વગેરે.

કચ્છના લોકોની માફક રાજપરિવાર અને રાજવીઓને પણ પક્ષીઓમાં રસ હતો. કચ્છની લોકકથા તથા કાવ્યોમાં પક્ષીજગતને વણી લેવામાં આવેલ, જેનો એક દાખલો હંજનો છે જેને રા'લાખાના જાનૈયા તરીકે વર્ણવામાં આવેલ. તે જમાનામાં રાજપરિવારના લગ્નસંબંધો સિંધના સોઢાઓ સાથે હતા અને સિંધ જતાં મોટા રણને ઓળંગવું પડતું. ત્યાં અથવા પશ્ચિમ કચ્છના સિંધ તરફ જતા પાણીના માર્ગ પર (સિંધુ નદીની એક શાખા કચ્છમાંથી પસાર થતી) મોટી સંખ્યામાં

સુરખાબ (હંજ) મોજૂદ હશે એ પરથી તેમને કોઈ કવિ યા લેખકે જાનૈયા તરીકે સંબોધ્યા હશે, તેવું આજે આપણે અનુમાન કરી શકીએ. કચ્છના પૂર્વ ઈતિહાસની કોઈ લેખિત નોંધ નથી, પરંતુ એ હકીકત છે કે, કચ્છના છેલ્લી ચાર પેઢીના રાજવીઓ પક્ષીજગતમાં ઊંડો રસ ધરાવતાં.

કચ્છના રાજવી મહારાઓ શ્રી પ્રાગમલજી, પ્રકૃતિપ્રેમી હતા. તેની સાથે પંખીઓના પણ અભ્યાસુ હતા. તેમણે ભુજમાં પક્ષીઓનું સંગ્રહાલય સ્થાપવાનો નિર્ણય કરેલ, પરંતુ તે સાકાર પામ્યું તે પહેલાં તેમનું નાની વયે અવસાન થયું. તેમના પછી તેમના વારસદાર મહારાઓ શ્રી ખેંગારજી પણ તેઓના પિતાની જેમ પ્રકૃતિપ્રેમી હતા. તેમના સમયમાં કચ્છમાં રહેતા એક અંગ્રેજ મી. હ્યુ પેલિને, કચ્છનાં પક્ષીઓ વિશે પહેલું પુસ્તક તૈયાર કર્યું અને છપાવ્યું. ત્યાર બાદ, ૧૯મી સદીના અંતમાં પેલિનના પુસ્તકમાં લેફ્ટેનન્ટ સી.ડી. લેસ્ટરે સુધારાવધારા કરી, કચ્છનાં પક્ષીઓના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાની શરૂઆત કરી અને તે સને ૧૯૦૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ (The Birds of Kutch). ત્યાર બાદ, સને ૧૯૪૩માં તે સમયના મહારાઓ શ્રી વિજયરાજજીએ ડૉ. સલીમ અલીને કચ્છમાં પંખીઓનું સર્વેક્ષણ કરી લેસ્ટરે લખેલ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવા આમંત્રણ આપ્યું. સલીમઅલીએ એ કાર્ય સહર્ષ સ્વીકારી ૧૯૪૩-૪૪માં વિસ્તૃત સર્વેક્ષણ કર્યું. આમ ૧૯૪૫માં ફરી એક વાર કચ્છ રાજ્યના ખર્ચે 'ધી બર્ડ્સ ઓફ કચ્છ'ની ત્રીજી આવૃત્તિ સંપન્ન થઈ.

સને ૧૯૩૦ના દાયકાની શરૂઆતમાં મહારાઓ શ્રી ખેંગારજીએ ભારતના વન ખાતાના નિવૃત્ત ઉચ્ચ અધિકારી સર પીટર ક્લેટરબકને કચ્છમાં જંગલનો વિસ્તાર વધારવા માટે બોલાવેલ. તેઓએ કચ્છમાં સર્વેક્ષણ કરી, કચ્છ રાજ્યને એક ઘણો જ ઉપયોગી માહિતીસભર અહેવાલ આપેલ. આમ કચ્છના રાજવીઓએ પ્રકૃતિની માવજત માટે ઉપયોગી અભિગમ આપનાવેલ.

કચ્છમાં પશુપક્ષીઓના અભ્યાસની વ્યવસ્થિત શરૂઆત ૧૯મી સદીમાં થયેલ. પ્રથમ સર્વેક્ષણ અને અભ્યાસ એક

ભૂસ્તરશાસ્ત્રી ડૉ. ફાર્ડેનન્ડ સ્ટોલિક્ઝ્કાએ કરેલ. તેમણે જે પંખીઓ જોયા તેની નોંધ 'એથેટિક સોસાયટી, બેંગોલ'ના 'જર્નલ'માં ૧૮૭૨માં પ્રસિદ્ધ કરેલ. સ્ટોલિક્ઝ્કા એ નોંધેલા તથા મેળવેલ નમૂનાઓમાંનાં મોટા ભાગનાં પક્ષીઓનાં નામ 'અખીલ ભારતીય કોંગ્રેસ'ના પ્રણેતા અને પ્રખર પક્ષીવિદ્ધ એ. ઓ. હુમે આપેલ હતાં. અહીં એ બાબતનો ઉલ્લેખ કરું કે, ભારતીય ઉપખંડમાં એક પિદા (Bushchat)ની પ્રથમ નોંધ કચ્છમાં થઈ હતી. સ્ટોલિક્ઝ્કાએ તે પક્ષીના બે નમૂના મેળવેલ, એક ભુજ પાસેથી અને બીજો રાપર તાલુકામાંથી. એ નમૂનાનું તેમણે ઝીણવટથી વર્ણન કર્યું, જે ઉપરથી તેનું નામ Stoliczka's Bushchat (*Saxicola macrorhyncha*) પાડવામાં આવેલું. હાલ તેની નોંધ જેસલમેર સિવાય આપણા ઉપખંડમાં હજુ સુધી ક્યાં પણ ચોક્કસ રીતે થઈ હોય તેવું મને જાણવામાં આવ્યું નથી. આમ, કચ્છ સહિત આ પક્ષી તેના અગાઉનાં રહેઠાણોમાંથી લુપ્ત થયેલું જણાય છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, વેળાવદરના કાળિયાર અભયારણ્યમાં આ પિદો જોવામાં આવ્યો હતો અને હાલ, શ્રી આર. ડી. જોડેજાએ કરેલ વર્ણન પરથી એ પક્ષી હોઈ શકે, પરંતુ નળિયા પાસે તેને બરાબર જોયા ઓળખ્યા બાદ, એ બારામાં ચોક્કસ કહી શકાય. એ સ્થાનિક નિવાસી પક્ષી છે, જેને મેં પોતે હજુ સુધી કચ્છમાં જોયું નથી.

કચ્છમાં 'પોલિટિકલ એજંટો' અને બીજા અંગ્રેજ અધિકારીઓ પૈકી અમુક લોકોએ પણ સમય સમય પર પંખીઓની નોંધ કરેલ. તે ઉપરાંત, કચ્છ રાજ્યએ સર જેકિ આર્ચરની સેવા લીધેલ. તેઓનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર કંડલા બંદરની આસપાસ હતું, જ્યાં તેઓ રાજ્યના મીઠું - ઉત્પાદનના ઉદ્યોગ પર દેખરેખ રાખતા. સર જેકિ, એક સમયે સોમાલીલેન્ડના ગવર્નરના હોદ્દા પર હતા, જ્યાં તેમણે પક્ષીઓનો ઊંડો અભ્યાસ કરેલ અને 'ધી બર્ડ્સ ઓફ સોમાલીલેન્ડ' પુસ્તક તૈયાર કરેલ. કચ્છમાં તેઓએ પંખીના નમૂના (specimen) મેળવ્યા હતા અને ઈંડાં પણ એકઠાં કરેલ. તેમણે નમૂના તો બ્રીટીશ મ્યુઝીયમમાં આપી દીધેલ, પરંતુ અલગ અલગ પક્ષીઓનાં ઈંડાં 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ને અર્પણ કરેલ.

અંગ્રેજ અફસરો પૈકી, બ્રીટીશ લશ્કરના કેપ્ટન બટલર એક હતા, જેમણે મોટે ભાગે આબુ અને ડીસા સુધી પંખીઓની યાદી તૈયાર કરેલ. એ યાદી પોતાની નોંધ સાથે હુમે, ૧૮૭૫

ને ૧૮૭૬માં 'સ્ટ્રે ડેપર્સ' નામના જર્નલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલ. કેપ્ટન બટલરે કચ્છની મુલાકાત ફક્ત એક કે બે વાર લીધેલ. શંખલા (Crab Plover)ની કચ્છમાં પહેલી શોધ તેઓએ કરેલ. ત્યાર બાદ, ધર્મકુમારસિંહજીએ આ પક્ષી જમી પાસે નોંધ્યું હતું. હવે તો તે કચ્છના અખાતમાં હજારોની સંખ્યામાં જોવા મળે છે. ધર્મકુમારસિંહજીએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરેલ કે, પશ્ચિમ કચ્છની દરિયાઈ નાળો (creek) માં અમુક ટાપુઓ પર શંખલા નું પ્રજનન થતું હશે.

ડૉ. સલીમ અલીએ સમય સમય પર કચ્છની મુલાકાત લીધેલ. ૧૮૪૩-૪૪ના તેઓના સર્વેક્ષણ બાદ ૧૮૪૫ની સાલમાં તેઓએ હંજના પ્રજનન સ્થળની મુલાકાત લીધી ત્યારે તે પક્ષીઓ ત્યાં હતાં. સાથે સાથે, આપણા દેશમાં પ્રથમ વાર, ઊલટીયાંચ (Avocet)નાં ઈંડાં તથા બચ્ચાં જોયાં. ત્યાર બાદ, ૧૮૬૦માં ગુલાબીપેણ (White Pelican)ના માળા અને બચ્ચાં ત્યાં રણમાં હતાં. એ પણ હિંદમાં પહેલી શોધ હતી. ૧૮૭૪માં જ્યારે તેઓ દરબારસાહેબ શિવરાજકુમાર સાથે કચ્છના મોટા રણમાં ગયા તે વખતે, મોટાં હંજ (Greater Flamingo)ની સાથે પ્રથમ વાર નાના હંજ (Lesser Flamingo)નું પ્રજનન નિહાળ્યું. અગાઉ લેસ્ટર વગેરે પક્ષીવિદોનો એવો મત હતો કે મોટાં હંજની સાથે તેના નાના પિતરાઈ બંધુઓ પણ મોટાં રણમાં બચ્ચાં ઉછેરતાં હોવાં જોઈએ, તે મત આખરે સાચો ઠર્યો.

૧૮૫૮માં પહેલી વાર ભુજ પાસે જાળીમાં પક્ષીઓને પકડી પગમાં કડી પહેરાવવાનો કાર્યક્રમ યોજવામાં આવેલ. જાળમાં સપડાયેલાં પક્ષીઓને કેવી રીતે કાઢવાં, તે 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ના સભ્યો અને કાર્યકરોને શીખવવા અને તાલીમ આપવા સ્વીટ્ઝર્લેન્ડથી ડૉ. સેફરલી ખાસ આવેલા. ત્યાર બાદ, તો કચ્છમાં ઘણી બીજી જગ્યાઓમાં આ અભિયાન યોજવામાં આવેલ અને તે દ્વારા ઘણાં નવાં પક્ષીઓનો કચ્છની યાદીમાં ઉમેરો થયો. એ પૈકી ખાસ નોંધપાત્ર મસ્કી લટોરા (Grey Hypocolius) હતા. કુંવાર બેટમાં શ્રી શેખરે, એ પક્ષીનાં નર અને માદાને પકડેલ. આ શોધથી ડૉ. સલીમ અલી ઘણા જ ખુશી થયા હતા. આ પક્ષી આપણા ઉપખંડમાં અતિવિરલ મુલાકાતી લેખાતું, પરંતુ હાલના વર્ષોમાં તે પાકિસ્તાનમાં નિયમિત રીતે જોવામાં આવે છે. કચ્છમાં ૧૮૮૦-૮૧માં 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી

સોસાયટી'એ યાયાવર પક્ષીઓના અભ્યાસ માટે છારી ઢંઢમાં આયોજન કરેલ તે દરમિયાન ફુલાય ગામ પાસેની ઝાડીમાં એ બન્ને વર્ષ દરમિયાન મસ્કતી લટોરા નોંધેલ અને તેમાંના અમુકને જાળી વડે પકડી કડી પહેરાવેલ. ત્યાં કામ કરતાં વૈજ્ઞાનિકો, સર્વ શ્રી અસદ અખ્તર અને જુગલ કિશોર તિવારીએ આ પક્ષીને નિયમિત રીતે જોયેલાં. ૧૯૮૧-૮૨નાં બે વર્ષ દરમિયાન ડૉ. અસદ રહેમનીની દેખરેખ હેઠળ શ્રી જે.કે. તિવારી ઘાસિયા જમીનનો અભ્યાસ કરવા ફુલાયમાં જ રોકાયેલા. તે વખતે પણ આ પક્ષી સારી સંખ્યામાં નોંધાયેલું. વધુમાં વધુ શ્રી તિવારીએ મસ્કતી લટોરા એક જ દિવસમાં ફુલાય ગામની સીમમાં લેખ્યા હતા. આમ હાલનાં વર્ષોમાં આ પક્ષીની સંખ્યામાં બલુચિસ્તાનથી કચ્છ સુધી વધારો થયો છે. હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય કે, જે પક્ષી અગાઉ વિરલ હતું તે હવે વધારે સંખ્યામાં શા માટે જોવામાં આવે છે ? છેક અફઘાનિસ્તાન અને ઈરાન સુધી પૂરતી તપાસ બાદ જ એ પ્રશ્નનો જવાબ મળી શકે.

ઘણા સમય સુધી બે જળચર પક્ષી કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં વિરલ હતાં. એક હતું મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe) અને બીજું, વાધોમડી (Slenderbilled Gull). છેલ્લાં વીસ વરસમાં આ બન્ને પક્ષીઓ નિયમિત રીતે જોવા મળે છે. મોટી ચોટીલી ડૂબકી, ઓગણીસમી સદીમાં કચ્છમાં નોંધાઈ હતી, પણ ત્યાર બાદ તે જોવા મળેલ નહીં. ૧૯૬૫માં મે મહિનામાં મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ, મહારાઓ-મદનસિંહજીએ આ પક્ષી ભુજ પાસે રૂદ્રમાતા ડેમમાં જોયાં અને અને તે બારામાં જણાવ્યું. તે પરથી હું જ્યારે ત્યાં ગયો ત્યારે મેં ૨૭મી મે ના રોજ એ ડેમ પર છ મોટી ચોટીલી ડૂબકી જોઈ. એ જ અરસામાં મારા પિતરાઈ ભાઈ નારસિંહજીએ અને તેમનાં બચ્ચાં જોયાં. ત્યાર બાદ, લગભગ બધા જળાશયોમાં આ પક્ષી જોવા મળે છે, અને તેનું પ્રજનન પણ નોંધાયું છે.

આવી જ રીતે વાધોમડી પણ સારી એવી સંખ્યામાં સમુદ્રની નાળો અને કિનારા પર નિયમિત હાજરી પુરાવે છે.

ઉપરોક્ત બાબત વિશે એ અનુમાન કરી શકાય કે, હાલના સમયમાં એ પક્ષીઓની સંખ્યામાં મોટા પ્રમાણમાં વધારો થયો હોવો જોઈએ અથવા તો જ્યાં તે અગાઉ જતાં ત્યાં તેમને પૂરતા પ્રમાણમાં ખોરાક ઉપલબ્ધ નથી અને તેથી તેઓ કચ્છમાં અને પાડોશી જગ્યાઓ સુધી પહોંચ્યાં છે.

પક્ષીવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કચ્છની એ વિશિષ્ટતા છે કે, એક તો આ પ્રદેશ રશિયા અને મધ્ય એશિયા ખંડમાંથી દર વર્ષે શિયાળો ગાળવા આવતાં પંખીઓના માર્ગમાં આવેલો છે અને બીજી તરફ અહીં ત્રણ પ્રકારનાં પર્યાવરણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. દરિયાઈ પર્યાવરણ (marine ecosystem) ઓછી વનસ્પતિ અને કાંટાળી, રણને લગતી વનસ્પતિ વાળું પર્યાવરણ (semi-desert) અને ત્રીજું, અફાટ રેતીમિશ્રિત માટીવાળાં નાના અને મોટા રણના ભાગ. આમ જુદી જુદી જીવસૃષ્ટિ માટેની અનુકૂળતા ધરાવતા આ પ્રદેશમાં સંશોધન અને નિરીક્ષણ માટે મોકળું મેદાન પડ્યું છે. સાથે સાથે, પર્યટકો માટે સારું આયોજન થાય તો આર્થિક રીતે પણ દેશને ફાયદો થાય તેમ છે.

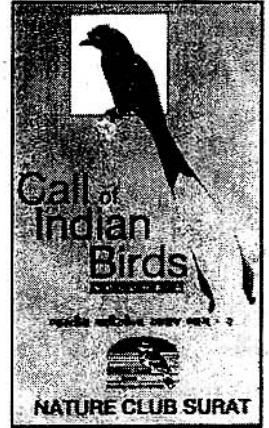
આ લેખ પૂરો કર્યા બાદ, શ્રી આર.ડી. જોડેજાએ તેમણે અબડાસામાં નલિયા પાસે જોયેલા મસ્કતી લટોરા (Stoliczka's Bushchat) ની તસવીરો મને બતાવી, તે ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે, કચ્છમાં એક સદી બાદ ફરીથી આ પક્ષી જોવા મળ્યું છે.

જયુબિલિ ગ્રાઉન્ડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

✦ આવકાર ✦

પ્રકૃતિમંડળ, સુરત દ્વારા ભારતીય પક્ષીઓ ના અવાજની કેસેટનો બીજો ભાગ પ્રસિધ્ધ થયો છે. તેમાં બીજાં ૧૯ પક્ષીઓના અવાજનો સમાવેશ કર્યો છે. કેસેટના પહેલા ભાગની પણ નવી આવૃત્તિ બહાર પડી છે. પ્રકૃતિમંડળ, સુરતનો આ પ્રયાસ ખરેખર પ્રશસનીય અને આવકાર્ય છે.

ભારતીય પક્ષીઓના અવાજ : ભાગ-૨

કિંમત :- ૧૨૫/- રૂ.

પ્રાસિથિયાન : પ્રકૃતિમંડળ સુરત,

C/o સ્નેહલ પટેલ, ૮૦ સર્વજ્ઞ સોસાયટી,

અઠવા લાઈન્સ, સુરત-૩૬૦૦૦૧